ЛЮДИ НАВПРОТИ

1

— Як, у вас є білий хліб?!

Перський консул та його дружина, ввійшовши до вітальні, одразу почали вихваляти стіл, а особливо — гарно розкладені на таці сандвічі. А згодом Аділь-бей почув:

— У Батумі всього три консульства: ваше, перське й наше. Але тих персів не варто відвідувати.

Це говорила пані Панделлі, дружина італійського консула. Сам консул, розсівшись у кріслі, посмоктував маленьку сигарету з рожевим кінчиком. Нарешті обидві консульські дружини, всміхаючись одна до одної, зустрілися посеред зали. Саме в цю мить звуки, що досі невиразно долинали з глибини залитого сонцем міста, погучнішали й раптово вибухнули десь поруч, на розі вулиці. Всі пообертались в той бік і рушили на веранду подивитись, що там діється.

Новачком серед присутніх був Аділь-бей — він приїхав до Батумі тільки цього ранку. В турецькому консульстві його зустрів службовець із Тифліса, який тимчасово виконував обов'язки консула. Саме він привів Аділь-бея до італійців — познайомити його з колегами. Увечері службовець мав від'їжджати.

Музика надворі все наближалася. Звуки бубонів та волинок дзвеніли у нагрітому повітрі. І хоча грали там щось сумне, загальне враження складалося чомусь веселе. Музика немовби змушувала рухатися все навкруги — повітря, будинки, ціле місто.

Аділь-бей помітив, що перський консул знов вийшов до кімнати, де був тифліський службовець, і вони вдвох півголосом завели розмову. Та увагу Аділь-бея привертала процесія на вулиці. За музикантами стало видно червону труну — її несли на плечах шестеро чоловіків.

— То це похорон? — промовив до пані Панделлі здивований Аділь-бей.

Жінка стиснула губи, щоб не розсміятися, — такий приголомшений вигляд він мав. Так, це був похорон, перший похорон, що його Аділь-бей побачив у СРСР. Музиканти були вдягнені, мов члени якогось атлетичного товариства: всі в білому, на ногах — полотняні тапочки, на грудях — великі червоні банти. Труна була погано обстругана, погано пофарбована, але колір мала такий яскраво-червоний, що аж очі сліпила. Чоловіки, які йшли за нею, були хто в сорочці, хто в светрі, жінки — у білих бавовняних сукнях і без панчіх, із голими ногами. Тільки двоє чоловіків — напевно, начальники — мали костюми з краватками. Багато в кого голова була поголена наголо. Позаду їхав на велосипеді юнак. Щоб не втратити рівноваги, він робив зигзаги і час від часу хапався рукою за плече дівчини, що йшла поруч. Проходячи повз будинок консульства, люди кидали погляди на веранду, де стояли іноземці.

— Про що вони зараз думають? — прошепотів Аділь-бей. Дружина перського консула, почувши це, відповіла цинічно:

— Про те, що ми їстимемо білий хліб! — І засміялась.

Люди на вулиці почули її сміх, однак вираз їхніх облич залишився незмінним. Вони й далі ступали за оркестром та червоною труною. Важко було сказати, сумні вони були чи, може, веселі. Відчувши себе чомусь незручно, Аділь-бей повернувся до вітальні.

— Ви вже встигли оглянути місто? — запитала персіянка, йдучи вслід.

— Я ще нічого не бачив.

— Ох, це такий глухий закуток!

Вона дивилася своїми чорними зіницями йому просто у вічі. Такий погляд для турка був найбезсоромніший у світі. Так на Аділь-бея ще ніколи не дивилися — ніби на річ, яку хочуть, але не наважуються придбати. І що найгірше — ця жінка й не приховувала думок, які відбивалися на її обличчі: "Він, звичайно, не красень, але й не поганий, хіба що трохи тюхтій".

Нарешті вона промовила вголос:

— Знаєте, ми просто приречені жити місяцями, а то й роками поруч. Нас тут усього шестеро, рахуючи Джона із "Стандард-ойл". Але він завжди п'яний. До речі, моя люба, а Джон прийде?

Тим часом хвіст жалобної процесії зник у кінці вулиці, і всі повернулися до вітальні. Густе від важкої спеки повітря ледь коливалося. Службовець із Тифліса почав прощатися.

— Як, ви вже йдете? — здивувалась пані Панделлі.

— У мене поїзд через годину.

— А ви? — звернулася вона до перського консула.

— Вибачте, я ще повернуся. Мені треба дещо обговорити з ним…

Аділь-бей був тут справді надто новою людиною, щоб брати в житті товариства якусь участь. Він узяв чашку чаю й сів у крісло між італійкою та персіянкою; навпроти них сидів, важко дихаючи, пан Панделлі. Дуже гладкий, він явно страждав від спеки.

Вітальня — простора кімната з картинами й килимами на стінах — була вмебльована, як і всі вітальні. На столі, поруч із тістечками й сандвічами, стояла пляшка горілки. Двері на залиту сонцем веранду лишились відчинені, і в них з поривами гарячого вітру вривалися запахи спорожнілої вулиці. Чашка в пані Панделлі дзенькнула об блюдце, а її чоловік, зітхнувши, пробурмотів:

— Ви розмовляєте по-російському?

Здавалося, це запитання не було адресоване нікому, — італієць саме дивився на сандвічі, — але Аділь-бей відказав:

— Не знаю жодного слова.

— Тим краще.

— Чому?

— Тому що вони тут віддають перевагу консулам, які не розуміють мови. Так вони завжди виграють.

Панделлі говорив із поблажливістю людини, що вважає себе дуже доброю, витрачаючи стільки зусиль на розмову. Персіянка й далі мовчки вивчала Аділь-бея. З обличчя пані Панделлі не сходила легка усмішка господині.

— Борошно вам, гадаю, привозять пароплавом?

Аділь-бею здалося, що музика знову наближається, але цього разу з іншого боку. Персіянка заговорила таким тоном, ніби йшлося про щось дуже ущипливе:

— Всі не можуть бути італійськими консулами й зустрічати щотижня вантажний пароплав! Я вже не кажу про те, що тут є і ще одна розвага: снідати на борту, приймати в себе офіцерів...

— Це так стомлює... — сказала пані Панделлі, наливаючи Аділь-беєві чаю. Він необережно запитав:

— А що, турецькі судна ніколи не приходять?

Панделлі ворухнувся у кріслі. Цей рух був мимовільний, ледь помітний, але відчувалося: чоловікові дуже кортить щось сказати.

— Отже, є й турецькі судна? — Він не усміхався, губи його ледь розтулились, а очі примружилися.

Аділь-бей спалахнув, але не знайшов, що відповісти.

— Що ви маєте на увазі?

Пані Панделлі вкинула до чашки дві грудочки цукру й подала її чоловікові. Той узяв чашку, мов слухняна дитина.

— Не сердьтеся, прошу вас, але сама думка про судно, де капітаном турок...

— Себто ви не маєте жодного сумніву в тому, що ми — дикуни?

Все сталося якось несподівано. Аділь-бей уже стояв на ногах. Чужі обличчя й речі довкола розпливалися перед його очима.

— Що це з вами? Сядьте, будь ласка! Таж уже скоро десять років, як у вас не рубають голів…

Пані Панделлі поблажливо всміхнулася:

— Ваш чай, Аділь-бею!

— Дякую, мадам.

— Мій чоловік просто жартує, запевняю вас.

— Можливо. Але я не жартую. Ми — республіка молода, я знаю, і в нас, без сумніву, є ще багато всіляких недоліків, однак…

— Однак ви б хотіли, щоб вас вважали найвеличнішою нацією у світі?

Мабуть, ніхто вже й не пам'ятав, з чого все почалося. До вітальні тихо ввійшов перський консул.

— Йдіть-но сюди, Амаре! Наш новий друг не розуміє жартів. Він просто смішний — а втім, як і кожен, хто починає даремно гніватись. До речі, ви граєте в бридж, Аділь-бею?

— Ні. — І сердито додав: — Для турка ця гра надто витончена! Пані Панделлі й далі намагалася його заспокоїти:

— Присягаюся, мій чоловік…

— Ваш чоловік вважає, що на світі існує тільки Італія. До того ж він уявляє собі Туреччину з гаремами, ятаганами, євнухами та червоними фесками.

— Скільки вам років? — запитала, всміхаючись, персіянка. Аділь-бей відповів так само розлючено:

— Тридцять два. Я бився за свою країну на Дарданеллах, потім — за республіку в Малій Азії. І я не дозволю, щоб зі мною…

— Де ви народилися? — спитав Панделлі, припалюючи нову сигарету.

— В Салоніках.

— Але ж це — не Туреччина. Мені здається, це чудове місто побудували греки…

Аділь-бей задихався. Забувши, де тут двері, він попростував до шафи. Пані Амар не стримала вибуху сміху. Аділь-бей так люто зблиснув на неї очима, що жінка злякано затулилась хусточкою. Аділь-бей був у безтямному стані, доки опинився на вулиці. Аж тоді він помітив пані Панделлі, яка весь час ішла за ним, а тепер м'яко поклала йому на плече руку й промовила:

— Не сприймайте серйозно того, що говорив мій чоловік. Він любить подражнитися.

Аділь-бей схопився за капелюх і пірнув у жовте розпечене повітря. Вулиця пашіла, немов жаровня. Добрих чверть години він ішов, не розбираючи дороги, не помічаючи нічого навкруги, лише роз'ятрюючи в собі гіркий біль. Потім спробував відновити в пам'яті ту розмову, але це йому не вдавалося. Він знову бачив перед собою гладкого, налитого салом Панделлі, що розсівся в кріслі й курить смішні жіночі сигарети. Може, це від пихи він так пітніє? Має гарний будинок з терасою, вітальнею й роялем, на якому грає дружина. Пригощає гостей вишуканими сандвічами, як десь у Європі. У нього навіть білий хліб є!

— Та ще й заявляє, що до персів у гості ходити не можна! — промовив півголосом Аділь-бей. Ці перси загалом йому теж не сподобались. Пані Амар дратувала своєю манерою зухвало вивчати людину з ніг до голови. А щодо самого консула, то він за весь час не зронив жодного слова. Худий, з маленькими чорними вусиками, в погано пошитому костюмі й блискучих черевиках... — Вони навмисне влаштували мені такий прийом...

Був саме вихідний день, який у Росії йде після п'яти робочих. Підходячи до порту, Аділь-бей почав, хоч усе ще й лютував, звертати увагу на перехожих. Він зауважив, що багато хто дивиться саме на нього. Люди оглядалися й проводили його поглядом. Що в ньому було такого незвичайного?

Небо дедалі дужче червоніло, а тіні ставали синіми. Було вже, мабуть, десь близько восьмої години. Натовп рухався в одному напрямку, і Аділь-бей нарешті побачив порт. На пристані вочевидь прогулювалося й розважалось усе місто, і порожнеча довгих вулиць змінилася метушнею. Де-не-де чулася музика. Недавно прийшло судно з Одеси. Сотні людей сходили трапом, а сотні інших дивилися на них.

Небо й море злилися в одну пурпурову пляму. З легкої імли виступали щогли, нечутно погойдувалися човни. Чоловіки й жінки раз у раз зачіпали Аділь-бея, безсоромно розглядали його, а підлітки навіть рушали за ним, щоб краще його роздивитися. Час від часу Аділь-бей забував про італійського консула й намагався якось розібратись у тому, що бачив довкола. Обрій праворуч і ліворуч був затиснутий горами, просто перед очима тяглася пристань, уздовж якої, немов череда, сновигали люди. Ще далі виднілося сім чи вісім суден, які здавалися приклеєними до морської поверхні. А позаду залишилося місто — погано забруковані або й зовсім не забруковані вузенькі вулиці, а обабіч них — занедбані будиночки.

Аділь-бею хотілося пити. Біля моря він помітив щось схоже на кав'ярню, ввійшов і сів за столик. Офіціант розносив пиво й воду, але з

ним розплачувалися карбованцями. Аділь-бей згадав, що радянських грошей у нього ще нема, підвівся й пішов.

Засвітилися гасові ліхтарі, засяяли червоні й зелені вогники на суднах.

Італійські моряки йшли з жінками у стоптаних туфлях. Юнак на велосипеді, посадивши свою дівчину на раму, повільно їхав серед натовпу, намагаючись ні на кого не наскочити.

Похолоднішало. З гір поволі опускався легкий туман. Музика залунала голосніше, як і тоді, на похороні, однак це був не похорон. На набережній стояв новий будинок, що сяяв численними вікнами. Двері й вікна — відчинені, на підвіконнях сиділи дівчата й хлопці, всередині було видно паперові гірлянди, портрети Леніна й Сталіна, агітаційні плакати.

Від музики будинок аж дрижав, а на першому поверсі, в кімнаті, прикрашеній численними діаграмами, люди без піджаків слухали промовця, який раз у раз стукав по столу кулаком.

Похорон пригадався Аділь-беєві не тільки через музику. Щось спільне було в поведінці людей — і тих, які йшли за труною, і тих, які оце сиділи на підвіконнях чи слухали оратора. В Аділь-бея з'явилась якась незбагненна певність, що він ніколи не зможе зрозуміти цих людей.

Що ж було спільного між тими й цими людьми? Не тільки зовнішність, яку диктувало суспільство: більшість чоловіків — у білих сорочках з розстебнутим комірцем, у багатьох голови поголені, жінки — переважно у світлих бавовняних сукнях, без панчіх, але часто — в коротких білих шкарпетках, закочених на кісточках.

Чому вони такі чужі йому? Навіть звичайні перехожі на вулиці, що гуляли довкола пам'ятника Ленінові — такому собі бронзовому, присадкуватому, трохи незграбному, в зім'ятих штанях. Він стояв на бронзовій півкулі, яка, напевно, символізувала планету. Який разючий був контраст між цим темним, нерухомим бронзовим чоловічком і живими хлопцями та дівчатами, що йшли і йшли повз нього! Вони придивлялись до Аділь-бея, а потім вибухали сміхом.

"З чого все-таки почалась ота сварка?" — знов і знов запитував він себе. Йому було сумно, він відчував цілковиту самотність. Фікрет — той службовець, що вів до нього консульські справи — вже, мабуть, повернувся до Тифліса. Зрештою, вже з першої зустрічі Аділь-бей не відчув до нього ніякої симпатії.

— Всі справи перейдуть до вас у тому самому стані, в якому я застав їх місяць тому, по смерті вашого попередника, — сказав тоді Фікрет.

— Від чого він помер?

Службовець не виявив ніякого бажання розповідати про це.

— Завтра вранці прийде секретарка. Вона в усьому добре обізнана. Ясна річ, це росіянка.

— Її слід остерігатися?

Фікрет знизав плечима. Чому він не схотів щось пояснити, як співвітчизник співвітчизникові? Чи бодай допомогти Аділь-беєві вирішити побутові проблеми?

Аділь-бей подумав, що не знає навіть, де тут можна поїсти! Він пригадав, що бачив на кухні служницю і ще одного чоловіка, чиї обов'язки були незрозумілі. Може, це — його прислуга? До кого звернутися? З італійцями він посварився, а заразом, мабуть, і з персами.

Мимоволі спостерігаючи за натовпом, він пройшов від пам'ятника Ленінові аж до нафтопереробного заводу. Біля рибного порту недавній пустир прикрашало кілька нових будинків. Неподалік, просто на землі, сиділи чоловіки, жінки й діти. Вони не були схожі ані на учасників жалобної процесії, ані на людей, що сиділи на підвіконнях, ані на вуличний натовп. Ці люди були дуже брудні й похмурі.

Аділь-бей почув турецьку мову. Отже, нею тут послуговуються найжалюгідніші, вбрані в ганчір'я волоцюги, що сидять просто у вуличній пилюці. Він спершу поминув їх, але потім вернувся й, підійшовши ближче, запитав:

— Ви турки?

Підвелися байдужі, непроникні обличчя. Кілька пар очей байдуже глянули на нього знизу вгору, потім так само байдуже відвернулися. І все-таки ці люди розмовляли по-турецькому!

Мабуть, він мав безглуздий вигляд, стоячи серед них. Аділь-бей відчув гнів і сором водночас.

Він проходив набережною вже вшосте чи всьоме. Натовп порідшав. Минула десята година. Аділь-бей побачив гурт жінок. Одна з них спершу ступила кілька кроків до нього, але потім спинилась і повернулася назад.

"Пані Панделлі, певно, розумніша за свого чоловіка", — подумав Аділь-бей. Але що з того? Вона нічим не може йому допомогти. Він знову побачив вікна, на яких сиділи хлопці та дівчата, і кілька хвилин ішов крізь гучну музику.

Від чого помер його попередник? Що за людина він був? Скільки мав років? Двічі Аділь-бей губив дорогу до консульства. Вулиці тут були

дуже подібні одна до одної: розмита дощами бруківка, купи каміння, розчинені ворота й темні підворіття.

Нарешті він упізнав будинок, де перший поверх займало консульство. Світла на сходах не було. У темряві Аділь-бей наштовхнувся на якусь притихлу в обіймах парочку і пробурмотів вибачення. Ключа він мав. Ступивши кілька кроків, зрозумів, що квартира порожня. Добре хоч так. Десь там, в італійському консульстві, в залитій світлом вітальні, довкола столу із сандвічами й чарками з горілкою у цей час ведуть, мабуть, якусь ліниву бесіду… А парфуми пані Амар додають жіночності загальній атмосфері.

— Тут є хтось? — гукнув Аділь-бей у темряву, шукаючи навпомацки вимикача.

Маленька гола лампочка спалахнула сумним світлом, і він побачив приймальню — дві лави попід стінами, на яких висіли офіційні оголошення. У всьому відчувалася бідність. У наступній кімнаті був кабінет консула. Далі, ліворуч, — щось подібне до їдальні. Його увагу привернув круглий столик. Спочатку Аділь-бей не міг зрозуміти, в чому річ, але потім пригадав: ще вранці на столику був грамофон і платівки. Отже, грамофон зник. Зник і турецький килим з канапи.

— Тут є хтось? — невпевнено повторив Аділь-бей.

Але ні в кабінеті, ні на кухні, де над брудною раковиною стирчав кран, нікого не було. Все довкола — стіни, підлога, меблі, папери — брудне й огидне. Такий бруд буває лише в канцеляріях та казармах. На полицях у буфеті — нічого їстівного, а посуд немитий, певно, ще зранку.

"І чому Туреччину так зневажають?" — міркував Аділь-бей, шукаючи, де б сісти. Він пригадав гарненьку ручку пані Панделлі, що тримала щипчиками цукор над його чашкою. Вона симпатична, ця пані Панделлі. Досить повні форми підкреслювала блакитна шовкова сукня. Вуста в неї

також повні, а зубки дрібні й білі. Але в тій вітальні вона розквітала ще більше, бо справді мала манери світської дами.

"Не те, що ця темнопика персіянка! Мала, нахабна, а тіло тверде, як олива. Мабуть, чіпляється на шию всім чоловікам".

Аділь-бей навіть не знав, де його ліжко, й не встиг за цілий день розібрати свої валізи. Він напився води з-під крана. Вода мала відчутний аптечний присмак.

Поверхом вище хтось ходив. Аділь-бей виглянув у вікно й побачив навпроти у синій темряві парочку, що мовчки стояла, спершись на підвіконня, — очевидно, дихала свіжим повітрям. Фіранок у консульстві не було, отож ті люди бачили все, що він робив. А чи були фіранки вранці? Йому так і не пощастило цього пригадати. Коли він почав шукати, де б улаштуватися на ніч, світло скрізь раптово погасло, і будинки та вулиці огорнула пітьма. Чоловік і жінка навпроти, мабуть, усе ще стояли біля вікна, бо не відчувалося ніяких рухів. Звикнувши до темряви, Аділь-бей розгледів білу чоловікову сорочку й молочні плями облич.

Світло так і не засвітилося: це було не пошкодження лінії, просто щопівночі тут вимикали струм. На вулиці чулися кроки. Подав голос кіт чи, може, собака.

А цікаво, чи в італійському консульстві також немає електрики? Але в них принаймні є напоготові якісь лампи. Аділь-бей не курив, тому не мав навіть сірників. У розпачі він роззирався довкола. Невиразні звуки сповнювали темряву. Вони линули ніби з неба, в якому пропливали світлі хмарини.

Залишалося тільки спати. Не роздягаючись, він ліг на канапу.

Прокинувся Аділь-бей від дотику місячного променя. Чи довго він спав?

Аділь-бей устав, пошукав очима вікно навпроти. Спочатку він помітив світляну цятку цигарки, потім — рукав сорочки й зігнуту руку чоловіка, а поруч — жінку й розсипаними на плечах косима.

Місячне світло осявало все довкола, й Аділь-бей розгледів навіть позад мовчазної пари білий прямокутник ліжка.

"Вони мене бачать, — подумав він. — Вони не можуть мене не бачити!"

Аділь-бей притиснувся обличчям до шибки, не переймаючись тим, який вигляд він має з розплющеним носом — загрозливий чи смішний.

2

Аділь-бей прокинувся весь мокрий. Від пекучого сонця по обличчю текли струмочки поту. Повіки горіли, не було сили підвестися. Лежачи нерухомо на канапі, він подивився на будинок навпроти, схований у ранковій тіні. І одразу ж, сердитий на себе, схопився на ноги й почав квапливо пригладжувати скуйовджений чуб: вікно навпроти було відчинене. Жінка прибирала в кімнаті, а те, як вона зиркнула на Аділь-бея, свідчило, що поглядає вона на нього не вперше.

Мабуть, лише на кухні можна сховатися від безсоромних очей незнайомки. Туди й пішов Аділь-бей. Рушника не було, і він витер обличчя вологою хусточкою. Потім випив трохи води, підтяг краватку й повернувся, злий і похмурий, знов до кімнати, відчуваючи порожнечу в грудях та гіркоту в роті, неначе після цілонічної оргії.

Жінка навпроти саме нахилилася над широким ліжком, розгортаючи простирадла. Праворуч, у глибині кімнати, Аділь-бей помітив іще одне

ліжко, вузеньке. Сусідка знов оглянулась, але, зустрівшися з ним поглядом, більше в його бік не дивилася. Вона була молода, тілиста, одне слово — типова грузинка. Вбрана в сукню зі штучного шовку, бо домашнього халата чи пеньюара, певно, не мала. Яскраво-жовта сукня облипала її тіло, надаючи жінці затишного, домашнього вигляду.

Кімната була, мабуть, єдиним житловим приміщенням у людей навпроти. Аділь-бей зрозумів це, побачивши полиці з книжками, заставлений чашками й тарілками стіл та спиртівку, на якій варили їжу. Вздовж стіни висів усілякий одяг, серед якого Аділь-бей помітив якийсь зелений кружок. Цей кружок одразу ж перетворився для нього на центр усієї композиції: то був кашкет службовця "гепеу".

Згодом Аділь-бей почув якийсь невиразний гамір на вулиці й визирнув у вікно. Не менше двохсот чоловік вишикувались у чергу вздовж вузького тротуару. Одні стояли, другі сиділи, а починалася черга просто перед дверима будинку навпроти. Очевидно, то був кооператив. На скляних дверях виднівся якийсь напис крейдою, але прочитати його Аділь-бей, звичайно, не міг. Він підвів очі. Жінка у жовтій сукні саме зачиняла прикрашене фіранками вікно й розпускала зав'язані у вузол коси.

Звідки це почуття втоми? Аділь-бей машинально штовхнув двері свого кабінету й завмер на порозі, вражений тим, що побачив: на нього вже чекало добрих два десятки людей. Вони сиділи на стільцях, на канапі, на підвіконні, стояли у передпокої і, як не важко було здогадатися, за дверима. Люди спокійно дивилися на нього, навіть не вітаючись. Чоловік у одязі горянина — він прийшов вочевидь перший — підійшов до столу й поклав на нього розгорнений паспорт. І лише білява дівчина у чорній сукні, що сиділа за журнальним столиком, підвелася й зробила в бік консула рух, що нагадував реверанс.

Далі стояти на порозі він не міг. Двадцять, пар очей вп'ялися в нього. Прибравши якомога серйознішого вигляду, Аділь-бей попростував до свого крісла. Горянин одразу ж скористався з цього й підсунув

паспорта йому під руку. Аділь-бея вразило загальне мовчання. Скільки ж часу вони тут чекають? І чого вони хочуть?

— Мадемуазель… — промовив Аділь-бей по-французькому.

— Соня, — підказала дівчина в чорному, яка тим часом підсіла до столу збоку.

— Я гадаю, ви — моя секретарка?

— Так, я секретарка консульства.

— Ви розмовляєте по-турецькому?

— Трохи.

Вона була зовсім молода, але нітрохи не бентежилась. Соня вже тримала ручку й розглядала поданий паспорт як людина, що сповнена рішучості почати трудовий день. Аділь-бей також зазирнув у паспорт, але нічого не зрозумів, бо паспорт був радянський. Консул вдав, ніби вивчає документ, а сам усе зволікав, уважно роздивляючись довкола. На столику стояв телефон. Аділь-бей зробив висновок, що його відвідувачі — люди не багаті: про це свідчив їхній сякий-такий одяг. Одна з жінок годувала немовля, поруч сидів босий дід у папасі.

— Мадемуазель Соню…

У відповідь дівчина ледь повернула голову.

— Вийдіть зі мною на хвилинку, будь ласка…

Він пройшов до своєї кімнати. Вікно навпроти все ще було зачинене. Дівчина одразу ж помітила, що ліжко в кімнаті залишилось незайманим.

— Мадемуазель Соню, сьогодні я не маю часу приділити цим людям увагу. Чи довго вони тут чекають?

— Дехто від шостої. А зараз уже десята.

— Чи не могли б ви сказати їм…

— Що консульство буде відчинено аж завтра?

— Завтра. Саме так, завтра! — квапливо повторив Аділь-бей.

На вигляд Соня мала років вісімнадцять. Вона була худенька, обличчя бліде, очі світлі, волосся біляве. Та, незважаючи на таку зовнішність, дівчина здавалася наділеною якоюсь спокійною, рішучою силою, і ця сила пригнічувала Аділь-бея. Двері залишилися прочинені, й він ступив крок, щоб побачити, як Соня дасть собі раду з натовпом.

Дівчина трималася впевнено й говорила по-російському, не підвищуючи голосу, але слова свої супроводжувала жестами, що свідчили про її волю й рішучість. Жінка, яка годувала немовля, не зрушила з місця. Тоді Соня підійшла до неї, взяла дитину й сама застебнула жінці кофточку.

Відвідувачі почали неквапно виходити, і їхні кроки нагадували тупотіння худоби. Люди востаннє оглядалися з надією в очах, але марно. Коли двері нарешті зачинилися, в кабінеті залишився запах злиднів і бруду.

Соня повернулася до Аділь-бея, який увесь цей час сидів, спершись ліктями на стіл. Погляд у нього був трохи потьмарений.

— Ви вже пили чай? — спитала вона.

— Який там чай! — У нього вже не було сили стримувати свої почуття. — Де ви тут бачили чай? Де прислуга? Де дівся грамофон? Де…

Нагадувати про грамофон було якось несерйозно, але він пояснював його зникнення як зловмисний випад проти себе.

— Так, прислуги в консульстві немає, — сказала Соня.

— Чому?

— Тому що пан Фікрет її відіслав.

— Відіслав прислугу? За яким правом? І навіщо?

Соня не всміхалась. Вона була незворушною і, здавалося, щось обмірковувала.

— Певно, він мав на те підстави. Може, ви знайдете іншу прислугу?

— Як це — "може"? Ви усвідомлюєте, що я ризикую залишитися зовсім без прислуги?

— Ну, я сподіваюся знайти її для вас.

— А дотих?

— Не знаю… Ви могли б їсти у кооперативному ресторані, але… Він слухав дівчину так, наче від неї залежала його доля.

— У вас є валюта? — спитала вона.

— Що-що?

— Валюта — це іноземні гроші. Якщо вони у вас є, то я можу купити вам що завгодно у Торгсині. Це крамниця для іноземців. Там продається все, що буває в європейських крамницях. У кожному місті є такий магазин.

Він дістав гаманець і взяв із нього турецькі ліри, однак дівчина насупилася:

— Я не впевнена, що їх приймуть. Але спробую…

— Як?! — Аділь-бей затнувся. Бракувало ще, щоб тут повторилася історія з італійським консулом. Але вуха у нього аж палали від думки, що турецькі ліри можуть не прийняти в крамниці, де торгують на іноземні гроші.

— Що ви їстимете?

— Що завгодно. Я не голодний.

Це була правда. Аділь-бей не хотів їсти, він узагалі нічого не хотів. Хоча ні: у нього було бажання негайно з'ясувати стосунки з кимось із місцевих відповідальних працівників. Аділь-бей хотів знати, чому Фікрет забрав грамофон, чому він одіслав прислугу, чому його супроводжував до вокзалу перський консул, чому італійці такі агресивні, чому люди навпроти стоять біля вікна до другої години ночі, чому…

Одне слово, все! Все, зокрема й про турецькі ліри, яких можуть не прийняти!

— За годину я повернуся, — сказала Соня, надягаючи чорний капелюшок і ховаючи гроші до маленької сумочки.

Аділь-бей нічого не відповів. Він підійшов до вікна й визирнув на вулицю. Саме в цю мить із кооперативу вийшла жінка у фартусі й

почепила на двері якусь табличку. Він не міг прочитати, що там написано. Люди, що чекали в черзі, знерухоміли, ніби питаючи самих себе, чи це правда, — достоту як відвідувачі в Аділь-бея, яких він одіслав уранці. Потім бідолахи поволі посідали вздовж тротуару. Чого їм не вистачило — хліба, картоплі?

Навіть не глянувши на табличку, Соня ввійшла до кооперативу. В цю хвилю відчинилося вікно нагорі. Молодиця в жовтому вже одяглася. Вона так і залишилася в жовтому, але цього разу під сукнею було помітно білизну; коси жінка зачесала, губи й вії підфарбувала. Вона саме закінчувала полірувати нігті, коли раптом обернулася до дверей, зустрівши когось поглядом. Вона щось говорила — Аділь-бей бачив, як ворушаться в неї губи, й чув, як там переставляють речі. Несподівано в глибині кімнати промайнула Соня. Ту ж мить вона зникла у дверях і більше не з'являлася.

За хвилину Соня вже швидко йшла вулицею. Чорне плаття обтягувало її вузькі стегна й прямі плечі.

Що ж робити далі? Аділь-бей заходився розпаковувати валізи, шукаючи місця, де б покласти білизну й решту речей. Найдужче він ненавидів у цю хвилину італійського консула, пригадуючи його вгрузле в крісло тіло, мов символ самовдоволення й достатку. Аділь-бей наче бачив, як здригається це жирне тіло, перш ніж сказати щось ущипливе й злостиве.

А пані Амар, хіба вона краща за консула? Щойно Аділь-бей згадав про неї, як почув у кабінеті кроки. Тримаючи в руках стосик сорочок, він одчинив двері. За порогом стояла персіянка. Вона всміхалася, як людина, що когось приємно здивувала. Простягнувши до нього руку, вона, мов дитина, сказала:

— Гей, добридень!

Аділь-бей поклав сорочки на стілець і неохоче рушив їй назустріч.

— Знаєте, а ви — типчик нічого собі! Тим людям довелося вислухати таке вперше. І як вдало це було зроблено — просто майстерно!

— Може, ви сядете?

Він не знав, що казати далі. Жінка не сідала, вона ходила сюди-туди, брала до рук якусь річ, потім клала її на місце. В ній відчувалася напруженість.

— А ця італійка з її претензіями на великосвітську даму просто неможлива! Ви ще не бачили їхньої дочки. Дівчинці всього десять років, а вона вже викапана мати!

Здавалося, жінка аж тепер помітила, що в квартирі нікого нема.

— Ви закрили консульство? За тутешніх умов його можна зачиняти щодня. Я це завжди кажу Амарові. А він б'ється, як риба об лід, щоб оформити візу якомусь місцевому персові, і коли вже здається, що це нарешті вдалося, в останню мить щоразу виявляється: бракує якогось там підпису московського начальника або ще щось у такому ж дусі. І все треба починати спочатку!

Погляд пані Амар упав на вікно навпроти, і вона скрикнула:

— Гляньте, та це ж Надя чепуриться!

— Ви її знаєте?

— Вона дружина начальника морського "гепеу", майже моя співвітчизниця. Народилася біля перського кордону, мати в неї — персіянка. Коли ми познайомились, я запросила її на чай, і вона спершу

погодилась. Потім зателефонувала мені, щоб перенести зустріч, і так ми переносили її кілька разів. А тепер, коли ми бачимося на вулиці, вона тільки киває мені головою. Розумієте?

— Ні.

— Ми — іноземці. Для неї спілкуватися з нами — це скомпрометувати себе. Ясно? — Пані Амар безперервно жестикулювала, підкріплюючи свої слова всілякими гримасами й усмішками. — Одне слово, ви можете спілкуватися тільки з нами. А ви так необачно зачинили за собою двері в італійців… Жалкуєте?

— Анітрохи.

Аділь-бей чомусь боявся цієї жінки. Надто вже вона сколихувала повітря. Його дратувала її балаканина, її невгамовність, та найбільше — оця манера настирливо розглядати співрозмовника.

— Ви знаєте, чому я прийшла в таку ранню пору?

— Ні.

— Тому що ви — досить милий нахаба. Я вирішила допомогти вам улаштуватися. Я ж знаю, що таке нежонатий чоловік. А ось і доказ: сорочки на стільці в кабінеті… — Вона взяла їх і, мов господиня, перенесла до спальні. — У вас тут не зовсім так, як у домі Панделлі. Вони там улаштували дві ванні кімнати. Чому вже не три?!

Персіянка скинула капелюшка. Сукня на ній була без рукавів, і коли вона підіймала руки, то показувала пахви.

— Насамперед раджу завісити вікна фіранками, тим більше, що у вас такі сусіди навпроти…

Аділь-бей глянув у вікно. Молодиця все ще була заклопотана манікюром. Пані Амар демонстративно помахала їй рукою, і жінка у відповідь ледь кивнула головою. А за кілька секунд, коли Аділь-бей знову глянув на вікно, воно було вже зачинене.

— У вас гарні сорочки. Ви із Стамбула їх привезли?

— Купив у Відні.

З кімнати вони виходили разом. Відчинивши двері, Аділь-бей побачив на порозі Соню, яка тримала в руках кілька пакунків.

— Я купила ще й спиртівку, — сказала вона.

Соня одразу ж принюхалася до запаху парфумів у персіянки і відвернулась, насупивши брови, а знічений консул почервонів. Щоб потрапити на кухню — вона була в глибині квартири, — Соня мусила пройти через кімнату, повз пані Амар, яка саме схилилася над розкритими валізами. За хвилину з кухні вже чувся брязкіт тарілок та іншого посуду.

— Ви вже так близько знайомі?

— Від прислуги тут відмовились, тому вона запропонувала мені…

Пані Амар, схопивши Аділь-бея за рукав, мовчки потягла його до кабінету й причинила двері.

— Ви знаєте, хто вона? — зашепотіла йому на вухо персіянка. І, показуючи на будинок навпроти, додала: — Це — сестра товариша Коліна, начальника морського "гепеу"! Ви знаєте, від чого помер ваш попередник? Цього не знає ніхто! Він помер за кілька годин, хоча доти ніколи не хворів.

Аділь-бей, мабуть, дуже зблід, бо пані Амар засміялася, поклала руки йому на плече й сказала:

— Ви звикнете, ось побачите. Треба тільки бути уважним до всього круг вас — до всього, що роблять і що кажуть.

Раптом у кімнаті задзвонив телефон, який досі не нагадував про себе. Двері розчинилися, і Соня підбігла до апарата.

— Візьміть, — кинула консулові пані Амар.

Він узяв трубку, але марно намагався щось зрозуміти. Обидві жінки мовчки стояли поруч.

— Розмовляють по-російському, — зітхнув Аділь-бей і відняв трубку від вухд.

Спритнішою виявилася пані Амар. Схопивши трубку, вона заговорила щось по-російському, а Соня лише відступила на крок.

— Вам налагодили зв'язок із Тифлісом, з посольством. Ось! Тепер розмовляють по-турецькому…

Аділь-бей узяв трубку і з дитячою радістю закричав на рідній мові:

— Я слухаю! Говорить турецький консул!

Чути було погано. Голос лунав ніби десь дуже здалеку, заважав якийсь шум. Нарешті Аділь-бей зрозумів слова:

— Алло… Повідомляємо вам про всяк випадок, що Фікрета-ефенді в Тифлісі заарештовано…

— Алло! Що ви кажете? Я хотів би знати...

Але там уже повісили трубку, і на лінії знову чулася російська мова. Аділь-бей нерішуче обернувся до жінок. Соня байдуже дивилася на нього поглядом секретарки, що чекає розпоряджень. А промовистий погляд персіянки говорив: "Пам'ятайте, що я вам сказала. Виженіть її геть!"

— Можете йти, — зітхнув Аділь-бей.

— Ви їстимете яєчню?

— Як вам завгодно.

Вони почекали, доки двері на кухню зачиняться.

— Я нічого не розумію. Тифліс повідомляє, що Фікрета заарештовано. Персіянка схвильовано ляснула пальцями.

— Я тільки хотів дізнатися, за яких обставин, — провадив далі Аділь-бей, — але там уже ніхто не відповідав... Що тепер робити?

Персіянка вочевидь нервувала ще більше, ніж він. Вона взяла трубку і з кимось поговорила. Після розмови її обличчя змінилося.

— Як ви гадаєте, а якщо надіслати офіційного листа, поклопотатися?

— Вже нічого зробити не можна, — сухо відповіла пані Амар. Замисливши, вона ніби забула про нього. Риси її обличчя враз зробилися жорсткими й негарними. — Ви не знаєте, чи забрали і його багаж?

— Про це нічого не сказали, мене навіть не вислухали!

— Чорт забирай!

— А що сталося?

— Нічого особливого. Просто ми доручили йому перевезти три чудових срібних самовари.

Аділь-бей нічого не розумів.

— Чому ви на мене так дивитесь? — утративши самовладання, закричала персіянка. — Так, три самовари! Тут вони ще трапляються, їх приховують селяни. Такий самовар можна виміняти всього за буханець хліба чи за борошно. Той дурень Фікрет нахвалявся, що може провезти в Персію срібло. Треба попередити чоловіка…

Вона пошукала поглядом свого капелюшка, але потім пригадала, що він залишився в іншій кімнаті. Помітивши так і не розібрані валізи, пані Амар, здавалося, забула про свій клопіт, обернулася до консула і взяла його руки в свої.

— Ви не ображаєтесь на мене?

— За що?

— За те, що я вас покидаю та ще й так несподівано. Але я певна, ми станемо друзями, дуже добрими друзями… — Вона нервово стискала його пальці, і цей потиск ставав дедалі наполегливішим. — Ви ж хочете цього?

Він відповів "так", хоч не мав бажання говорити щось узагалі, і в цю мить вуста персіянки вп'ялися в його.

— Тихо!.. Не треба мене проводжати…

Понуривши голову, він ввійшов на кухню й почув, як шкварчить на пательні яєчня. Соня вже надягла капелюшка, в руках вона тримала сумочку.

— Все необхідне ви знайдете в шафі. Але ні скатертин, ні серветок, ні простирадел уже немає.

— А досі вони були?

— Звичайно.

— А кому вони належали?

— Не знаю. Та їх теж можна купити в Торгсині. Я йду на обід. Коли мені повернутися?

Хіба він знав?

— А коли ви звичайно повертаєтесь?

— О третій.

Він не дивився їй в обличчя, тільки скоса стежив за її рухами.

— Скільки вам років?

— Двадцять один.

— Ви звідси родом?

— Ні, з Москви.

— Де вивчали турецьку?

Вона так само просто відповіла:

— До революції мій батько був швейцаром у турецькому посольстві. Ваша яєчня підгорить, а мені вже пора йти.

Цей обід нагадав йому воєнні часи, тільки ж атмосфера була наче не воєнна… Самотньо сидячи за маленьким білим столиком, Аділь-бей їв яєчню просто з пательні. Потім він відкрив банку рибних консервів, випив пляшку пива. Голоду консул не відчував, просто їв, аби їсти. Треба було на чомусь зупинити погляд, і він звів очі на зачинене вікно навпроти. Було видно, як за мусліновими фіранками блукає якась тінь чи й дві. Стояла спека, на вулиці — ані душі. Аділь-беєві хотілося чи то спати, чи то щось робити, але він не міг збагнути, що саме. Не маючи сили навіть прибрати зі столу, він так і сидів, підперши голову руками.

3

Аділь-бей із Сонею проштовхався крізь натовп людей, що стояли й сиділи на сходах, потім продерся крізь іще густіший натовп у приймальні. Людська маса, напираючи на двері в кінці коридора, немовби утворювала якусь невідому субстанцію.

Сюди, до іноземного відділу, вони приходили вже втретє. Як і в попередні рази, консул ніс чорного шкіряного портфеля, якого потім передавав секретарці.

В Аділь-бея вже виробилися деякі звички. Спочатку він, як завжди, простяг руку чоловікові в косоворотці і з поголеною головою, що сидів біля заваленого папками столу, потім ледь уклонився в бік жінки за іншим столом. День видався дуже ясний, спекотний. На побілених стінах у кімнаті висіли дерев'яні полиці. Соня сіла край столу й розгорнула серветку. Аділь-бей примостився на плетеному стільці біля вікна. Атмосфера видавалася простою й щирою.

— Спочатку запитайте його, які новини у справі того вірменина, чиє досьє я передавав їм під час минулого візиту.

Голова іноземного відділу не розмовляв ані турецькою, ані французькою. Йому було близько сорока років. Толстовка надавала йому аскетичного вигляду, що його підкреслювала й м'яка, тактовна усмішка та спокійні блакитні очі. Поки Аділь-бей говорив, чиновник дивився на нього, всміхався, хоча нічого й не розумів. Соня повторила фразу по-російському. Чоловік ковтнув чаю зі склянки, яку завжди мав під рукою, потім сказав кілька слів.

— Вони чекають розпорядження з Москви, — переклала Соня.

— Ці розпорядження йдуть телеграфом уже другий тиждень!

Соня, не відповідаючи, зробила гримасу, яка, певно, мала означати: від мене це не залежить, доведеться почекати.

— А що з тією жінкою, в котрої відібрали меблі?

Розмова тривала не по-російському, тому чиновник то дивився на Аділь-бея, то розглядав папку, яку йому подала секретарка. Його обличчя виражало безмежну терплячість і добру волю.

— Може, спочатку краще передати йому нові справи? — порадила Соня.

— Добре. Тоді ось що: чому позавчора заарештували чоловіка, який щойно вийшов із консульства?

Аділь-бей уважніше, ніж звичайно, стежив, чи вірно Соня передає його слова.

— Що він каже?

— Що нічого про це не чув.

— Але інші мали чути! Хай у них дізнається.

Його охоплював гнів. Цілими ранками він просиджував за столом навпроти Соні. Вона робила нотатки, а він роздивлявся відвідувачів, інколи вслухаючись у монотонні скарги когось із них. Це були ті самі люди, яких він побачив тоді, у рибному порту, де бідолахи лежали просто у вуличній пилюці. Ці люди прибували пароплавами з Одеси, заповнювали набережну й причали, ночували на вокзалах, сподіваючись на випадкове місце в якомусь поїзді.

"Куркулі!" — з холодною байдужістю відгукувалася про них Соня. Це були селяни. Вони прибували здалеку, іноді аж із Туркестану, бо хтось їм сказав, нібито в Батумі можна знайти роботу й хліб. Вони по кілька днів блукали містом, поки якийсь інший "куркуль" не говорив їм, що в турецькому консульстві можна дістати допомогу.

— Ти підданий Туреччини?

— Не знаю…

Багато хто з них до війни вважався турком, але потім, сам того не помітивши, перетворився на росіянина.

— Чого ж ти хочеш?

— Не знаю. Але ми не маємо ні хліба, ні роботи.

— Ти хотів би повернутися до Туреччини?

— А там є що їсти?

Декотрі погубили дорогою дітей і благали консула довідатися щось хоч про них. В інших якийсь начальник на вокзалі забрав усе майно, а їх самих на кілька днів запроторив до в'язниці. Люди не розуміли, за що, але навіть не питали про це, тільки з тихою впертістю й далі домагалися свого. На тих, хто був справді турецького походження, Аділь-бей заводив досьє. Такі досьє він передавав тепер до іноземного відділу. Чиновник у косоворотці щоразу приймав його з тією самою доброзичливою усмішкою.

— Що він каже?

Даючи позитивну відповідь, чиновник мав звичку розглядати свої брудні нігті. Напередодні до консульства зайшло сільське подружжя. Але тільки-но подружжя вийшло, як жінка, очманіла від жаху, одразу ж прибігла назад і розказала, що на розі люди в зелених кашкетах схопили чоловіка й кудись потягли, а саму ЇЇ вдарили, щоб не могла за ними йти.

— Він каже, — перекладала Соня, — що зробить усе можливе, аби дати відповідь наступного разу.

— Але в тієї жінки немає ні копійки! Всі гроші були в чоловіка!

— Як вони заробили ті гроші?

— Йдеться про незначну суму. Адже вона залишилась без жодних засобів до існування.

— Хай іде працювати.

— Її не беруть на роботу. Вона ночує під дверима!

Чиновник зробив незрозумілий жест і щось відповів.

— Що він каже?

Соня байдуже переклала:

— Що це не його справа. Він повідомить куди слід.

— Він може просто зараз подзвонити до "гепеу"!

На столі стояв телефон.

— Цей апарат не працює.

Чиновник сьорбнув чаю. Аділь-бей мало не схопився з місця. Сонце добряче напекло йому спину. У кабінеті все здавалось зовсім нерухомим, і ця нерухомість пригнічувала його.

Таке тривало вже три тижні. За цей час Аділь-бей приніс сюди щонайменше півсотні справ, та якби він їх просто попалив, наслідок був би той самий. Досьє брали, усміхались, а за кілька днів відповідали:

— Ми чекаємо розпоряджень з Москви.

До кабінету ввійшов якийсь службовець. Чиновник, розсівшись на стільці, завів із ним неквапливу розмову.

Вигляд і поведінка в Соні завжди лишались незмінні. Дівчина була однакова й тут, і в консульстві — завжди у чорній сукні й маленькому капелюшку, з-під якого вибивалося біляве волосся, завжди з тим самим розумним виразом обличчя. Інший службовець, за сусіднім столом, щось старанно рахував, відриваючись від рахівниці тільки для того, щоб ковтнути гарячого чаю.

Службовець вийшов. Соня знову почала передавати досьє, супроводжуючи кожне коротким поясненням.

— Не забудьте нагадати, що це дуже терміново, — попросив Аділь-бей, але вже без краплі надії.

— Я сказала про це. Товариш стверджує, що все буде зроблено швидко.

— Він ще не знайшов мені прислуги?

Господарством Аділь-бея так ніхто й не опікувався.

— Що він говорить?

— Що весь час її шукає.

— Але ж я щодня бачу на вулицях безліч жебраків!

— Вони просто не хочуть працювати.

— А якщо їм сказати, що я дам добру платню?

— Треба було їм про це сказати…

— То перекладіть же йому!..

Соня неохоче зробила це, і чиновник безсило знизав плечима.

— Адже важко повірити, що в тридцятитисячному місті не знайдеться людини, яка б узялася за моє господарство.

— Ми її, звичайно, знайдемо.

— Запитайте також, чому грамофон, який я замовляв, надіслали без платівок.

Мабуть, начальник зрозумів слово "грамофон", бо відразу ж відповів кількома словами.

— Що він говорить?

— Він сказав, що платівки довелося відіслати для контролю в Москву, бо серед них були іспанські.

— Ну то й що?

— Ніхто в батумських органах не знає іспанської мови.

Зціпивши зуби, Аділь-бей підвівся. Він зробив над собою неабияке зусилля, щоб подати співрозмовникові руку.

— Ходімо, — обернувся він до секретарки.

У коридорі довелося переступати через людей, що спали просто на долівці, чекаючи своєї черги. Ніхто й не бурчав, коли об нього спотикалися. На вулиці вони йшли поруч. Аділь-бей забув навіть забрати в Соні свого портфеля. Днина була просто нестерпна; гори пашіли спекою, і навіть море не давало прохолоди.

Біля італійського консульства стояв чорний консулів автомобіль. Він привертав тим більшу увагу перехожих, що в місті було всього три автомобілі. На другому поверсі в глибині тераси пані Панделлі робила з дочкою уроки замість учительки. На столику виднілися розгорнуті зошити, чорнильниця й пляшка прохолодного напою.

— Як ви гадаєте, італійцям вдається більше, ніж нам?

— Для цього немає підстав.

Так було щоразу: відповіді сповнювала несхитна логіка, але вони, втім, ніколи не узгоджувалися із запитанням. На вулицях не було ні перехожих, ні крамниць, ні машин — нічого з того, що робить місто містом. Напевно, колись ці вулиці кипіли життям, як Стамбул, Самсун чи Трапезунд, як усі близькосхідні міста. Де-не-де ще траплялися спорожнілі крамнички із зачиненими віконницями або розбитими шибками. На обшарпаних вивісках ще виднілися написи не лише російською, а й вірменською, турецькою, грузинською, єврейською мовами. Де поділися баранячі окости на рожнах, що їх смажили просто перед духанами, і було чути, як смачно шкварчить жир? Де майстерні карбувальників, де контори лихварів та міняйл? Куди зникли вуличні крамарі у мальовничому вбранні, які зупиняли перехожих, пропонуючи товар? Повільні, довгі, упокорені сонцем тіні прослизали повз підвориття, тягнучись за своїми господарями. Від давнього Батумі залишився хіба що порт, де стояло кілька іноземних пароплавів. А під горою виросла компресорна станція, куди з Баку через увесь Кавказ бігла нафта. Неподалік стояв пам'ятник Ленінові, який здавався зовсім невеличким, хоч насправді був у людський зріст. Крім того, у місті був великий будинок профспілок та кілька клубів.

Соня йшла, не кажучи жодного слова, не озираючись довкола. Байдужий вираз не залишив її обличчя навіть тоді, коли Аділь-бей зупинився біля старої жінки, що сиділа на тротуарі, копирсаючись у відрі з покидьками — напевно, шукала чогось їстівного. Ноги в жінки набрякли, щоки були бліді й опухлі.

— Цій жінці не дають їсти? — спитав Аділь-бей, дуже роздратований поведінкою секретарки.

— Всі, хто працює, можуть себе прогодувати.

— Як же тоді пояснити…

— Робота знайдеться для всіх, — незворушно провадила Соня.

— А якщо вона не може працювати?

— Є спеціальні притулки.

Кожну фразу дівчина вимовляла однаково безбарвно. На будь-яке запитання вона мала готову відповідь. Але ця відповідь завжди виявлялася такою порожньою, що Аділь-беєві здавалося, наче він потрапив до якогось нереального світу.

— Що ви їстимете на обід, Аділь-бею?

Вони вже майже прийшли до консульства. Поки прислуги не було, щоденні покупки робила Соня, це вже ставало звичаєм.

— Що вам завгодно. Наприклад, ви можете викликати до мене лікаря.

— Ви захворіли?

Аділь-беєві захотілося відповісти в її манері:

— Якщо я викликаю лікаря, то, очевидно, почуваю себе не надто добре.

Аділь-бей увійшов до під'їзду свого будинку. Можливо, він і не захворів, але й цілком здоровим також не почувався. Тож досить було йому штовхнути двері квартири, як у нього відразу з'явилося почуття відрази до всього. Передпокій та кабінет просто смерділи. Двічі Аділь-бей намагався помити зранку підлогу, та коли він підходив з відром до загального крана в коридорі, сусіди не давали йому набрати води, говорячи щось по-російському. Біля цього крана завжди було повно

людей. Жильці чомусь не милися у себе в квартирах, тільки в коридорі, а було їх неймовірно багато — мабуть, у деяких кімнатах мешкало по десятку людей.

Аділь-бей ввійшов до своєї кімнати і, як завжди, глянув на будинок навпроти. Вікно було відчинене. Колін, певно, щойно повернувся з роботи. Він кинув зеленого кашкета на ліжко й сів навпроти дружини обідати. На столі лежав порізаний чорний хліб, яблука, чай та цукор.

"Добре було б, якби прийшов той лікар, що обслуговував мого попередника", — подумав Аділь-бей. Йому дуже хотілося побачити саме того лікаря. Аділь-бей зовсім утратив апетит. У шлунку пекли консерви, які він мусив ковтати на самоті в кухні. Готуючи йому сніданок, Соня ніколи не мила посуду й не прибирала на кухні.

Дівчина саме поверталася з пакунками в руках. Очевидно, вона помітила у вікні свого брата з дружиною, чорний хліб, троє яблук та чай на столі. Соня відкрила бляшанку лангустів, виклала оселедці на одну тарілку, а сир — на іншу. Невже на неї нічого не впливає? Невже вона нітрохи не заздрить консулові, який розкошуватиме тут самотньо за столом з наїдками? А йому ж навіть не хочеться їсти! Аділь-бей мовчки спостерігав, як вона ходить сюди-туди, й запитував себе, чи не нишпорить Соня в кухні, поки його нема вдома?

А втім, це для нього не має ніякого значення. Хоча ні! Вона, мабуть, радше залишила б усе це гнити, а потім викинула б на смітник, де старі зголоднілі жінки мусять вишукувати брудні залишки від колишніх страв.

— То лікар прийде?

— За кілька хвилин.

Цікаво, що вона думає про нього? Час від часу Аділь-бея бентежив її довгий погляд, спрямований на нього, однак він був такий самий нейтральний, як і ті, що ними Соня озирала все навкруги.

— Можете йти.

Аділь-бей знав, що скоро побачить, як вона входить до кімнати навпроти, скидає капелюшка й сідає біля столу, спиною до вікна. Це було її місце.

Чи розповідає вона щось про нього? Чи говорить, що він каже, що робить? Принаймні ті двоє, здавалося, не були в захваті від жвавої розмови. Вони їли повільно, шматок за шматком. Перед тим, як пити гарячий чай, Колін клав до рота грудочку цукру. Потім підходив до вікна й стояв із чверть години, спершись на підвіконня. Рукави його сорочки виднілися яскравою плямою у світлі південного сонця, що висіло над кварталом. Чи є в цього чоловіка якісь розваги? Іноді вечорами вони з дружиною виходили на вулицю. Дружина щоразу була в жовтій сукні, так само, як Соня — завжди у чорній. А щоночі вони ставали край вікна й, не кажучи одне одному жодного слова, з насолодою вдихали прохолодне повітря. Потім роздягалися, не запалюючи світла, щоб не будити Соню, яка вже спала. Дівчина лягала рано й також у темряві. А вранці, коли відчиняли вікна, Соня була вже вдягнена, навіть у капелюшку. Тільки її невістка повільно ходила в негліже по кімнаті, а іноді й знову лягала в ліжко, щоб почитати книжку.

— Заходьте!

Це був лікар. Він поклав кашкета й сумку на стіл і з запитальним виглядом обернувся до Аділь-бея.

— Ви розмовляєте по-французькому?

— Трохи.

— Я не дуже добре почуваюся. Мене нудить, немає апетиту, не можу заснути… — Аділь-бей говорив так роздратовано, наче в цьому був винен лікар.

— Роздягайтеся.

Все склалося не так із самого початку. Аділь-бей сподівався побалакати, щось дізнатися, хоч трохи заспокоїтись, але вийшло навпаки. Вони вже розмовляли, як вороги, хоча причин для цього й не було. Пам'ятаючи про вікно навпроти, Аділь-бей відійшов у темний куток кімнати й почав скидати піджака.

— Сорочку теж.

Лікар байдуже дивився на його оголене тіло. Торс уже почав гладшати, плечі обважніли.

— Ви ніколи не хворіли?

— Ніколи.

— Дихайте… Тепер кашляніть… Дихайте ще…

Увесь цей час Аділь-бей бачив у вікні Сонину спину, профіль її брата й важкі чорні коси в грузинки.

— Сідайте.

Лікар постукав по коліні, перевіряючи реакцію, потім зміряв кров'яний тиск. Аділь-бей запитав:

— Від чого помер мій колега?

Він промовив це якомога невимушеніше.

— Я забув. Треба заглянути в його історію хвороби.

Лікар дивився на Аділь-бея, наче розмірковуючи, щоб у нього ще перевірити.

— Лягайте.

Він помацав селезінку й печінку, потім дістав із сумки рецептний бланк.

— Ну, то що ви скажете?

— У вас депресія від нервової перевтоми. Треба пити перед сном бромовий настій.

— Де його можна придбати?

— Краще випишіть із Москви. А їсти я раджу вам тільки щось легеньке.

— Що в мене не гаразд?

— Нічого… І все потроху…

Лікар рушив до дверей. Аділь-бей пішов услід за ним, голий до пояса. Підтяжки теліпалися десь на стегнах.

— Як ви гадаєте, це небезпечно?

— Цього ніколи не можна сказати. Що ж до брому, то буде краще, якщо вам надішлють його пароплавом. У нас дуже мало ліків.

Аділь-бей хотів запитати, чи не сталося у нього чогось із серцем, але не встиг: лікар уже вийшов із кімнати. Раптом задзвонив телефон, і консулові здалося, що Сонина спина у вікні здригнулася.

— Алло. Так, я.

Це була пані Амар. Вона дзвонила йому майже щодня, але зустрівся з нею Аділь-бей тільки один раз — на пляжі, та й тоді вона пішла до жіночої купальні. Перед тим, як їхати в Росію, Аділь-бей чув, ніби люди тут купаються голі, і уявляв собі, як у воді метушаться оголені засмаглі тіла. Але натомість побачив дві величезні загороди, обнесені колючим дротом. Вони нагадували концтабір. Заплативши 25 копійок, чоловіки йшли в одну загороду, а жінки — в другу.

— Що ж, поблукайте отам, — сказала тоді Нейла Амар неприємним тремтливим голосом.

Сказати правду, він, перше ніж утекти, таки трохи й походив уздовж дроту — з серйозним виглядом, ніби шукаючи її. А тепер, по телефону, вона знов манірилась:

— Вгадайте, яка в мене чудова новина!

— Не знаю.

— Ну вгадайте!

— Мій уряд відкликає мене до Анкари?

— От поганець! Ні, сьогодні вранці мій Амар виїхав до Тегерана. Повернеться не раніш, як за десять днів.

— Гм…

— Оце й усе, що ви можете сказати?

— Не знаю… — Він усе ще стояв роздягнений.

— Ну, коли ви такий, то я не прийду до вас пити чай, хоча й мала намір…

— Ну, чому ж…

— Ви так гадаєте? А я цього не певна… Тим більше, коли є небезпека зустріти там вашого ангела-хранителя…

— Я вам обіцяю…

— Ви обіцяєте, що я з нею не зустрінуся? Тоді, може, й варто прийти…

І він почув якийсь неприємний звук, що, певно, означав поцілунок. Тим часом Колін, майже непомітний у розігрітому повітрі, курив цигарку.

Коли об одинадцятій вечора начальник "морського гепеу" або, іншими словами, портової міліції вернувся додому й відчинив вікно, у консульстві навпроти вікно було теж відчинене, і там виднілася світла постать. Колін знову пірнув на хвильку в темряву кімнати, щоб скинути чоботи, взути капці й дістати з кишені кітеля коробку цигарок.

Аділь-бей стояв нерухомо навпроти. Його огортала тінь; крізь тонку сорочку він відчував вечірню прохолоду. На вулиці нікого не було, але з сусідніх вулиць іще долинали кроки. Інколи навіть чулася музика — її приносив вітер з боку бару для іноземних моряків на самому березі.

Колін припалив цигарку. Аділь-бей зупинив погляд на маленькому тремтливому вогнику. Згодом і грузинка підійшла до чоловіка, вони пошепки про щось заговорили.

Цікаво, чи Соня вже заснула? Аділь-бей знав, що її залізне ліжко стоїть під стіною праворуч. Повітря мало солодкуватий присмак — вітер приносив запах гірських субтропічних рослин. Жінка у вікні притулилася до Коліна. Здавалося, її тіло теж солодке й гаряче після ліжка, з якого вона щойно встала.

Аділь-бей почув за спиною якийсь шурхіт і обернувся. Це Нейла, перевертаючись, відкинула простирадло. Повітря в кімнаті було таке насичене її парфумами, що Аділь-бей подумав, чи не відчувають цього запаху й люди навпроти. Може, персіянка тому й вибирала такі різкі парфуми, що її тіло мало запах дикої тварини.

— Лягай уже, — зітхнула вона крізь сон.

Чи почули це ті люди? Вони ж стояли так близько, вуличка дуже вузька. Колін обіймав дружину за талію. Аділь-беєві зовсім не хотілося спати, тим більше — лягати поруч із палким тілом Нейли. Та про неї він навіть не думав. Він думав про те, чи спить зараз Соня там, у кімнаті навпроти, і чи таке саме нерухоме вві сні її обличчя. Чи здогадалася вона, чому відразу по обіді Аділь-бей сказав, що сьогодні вона може бути вільна? І коли трохи згодом Соня вийшла з дому, перекинувши через руку пляжний халат, то на розі дівчина зіткнулася з пані Амар.

— Йди сюди, Аділю…

— Цить!..

Він страждав від задухи, і зачиняти вікно йому не хотілося. Після того, як лікар поміряв тиск, Аділь-бей весь час відчував биття крові в судинах, і це невпинне пульсування його лякало.

Йому нічого не хотілося їсти. Він почував себе зовсім хворим і сказав про це Нейлі. Кілька хвилин вона погралася в лікаря. Хоч би Нейла погодилася повернутись на ніч додому! Невже її прислуга не розповість про все чоловікові?

— Він ревнивий?

— Як тигр! — сміючись, відповіла вона.

Сміялася Нейла завжди якось нервово, і дуже важко було зрозуміти, чи той сміх був від веселощів, чи від розпачу, чи просто задля кокетства. Чому вона все-таки залишилась? Та й навіщо вона, зрештою, прийшла? Двічі Нейла вмикала світло, й Аділь-беєві не без труднощів вдавалося його вимкнути. Дійшло просто-таки до боротьби, і йому довелося навіть викрутити їй руку.

— Ти боїшся тієї маленької наглядачки? — глузувала вона. — Ти гидка тварюка, але я все ж таки тебе кохаю!

Аділь-бей ненавидів тютюн, але зараз йому хотілося закурити, щоб побачити перед собою червоний вогник — знак звичайної людської насолоди. В повітрі стояла загроза близької бурі, й це передчуття грози надавало самотнім роздумам біля вікна якоїсь романтичності. Аділь-бей не чув рівного дихання Нейли, його ніщо не турбувало, не відвертало від думок. Ніч доходила кінця.

Раптом щось обхопило його за шию, обліпило ззаду з ніг до голови. Він аж підскочив від несподіванки і якийсь час кліпав очима, поки отямився. Це була персіянка. Вона просто-таки приклеїлася до нього — достоту, як навпроти одне до одного оті двоє. Тримаючи в зубах сигарету, Нейла видихнула:

— Припали мені.

У нього не було сірників. Він подумав, чи варто взагалі їх шукати. Сімейство Коліних не подавало ознак життя. Їхніх очей не було видно, але ж вони дивилися! Може, вони розгледіли навіть оголені груди в Нейли! Правда, шкіра у неї темна, наче горіх, а тіло — таке тверде, що груди не змінили форми, навіть коли вона притислася ними до шибки.

— Дай же мені вогню!

Він пішов і приніс сірники. В темряві затанцював такий самий вогник, як і навпроти, і вони так само сперлися на підвіконня. Час минав швидко. У барі на набережній змовкла музика, не чулися вже й кроки.

Так вони простояли біля вікна з годину, аж поки з високості посипалися величезні краплі, гучно розбиваючись об землю. Тоді сімейство Коліних відсахнулося й зачинило вікно. Блискуча крапля впала на Нейлину руку.

— Тебе не смішить думка, що вони — з "гепеу"? — прошепотіла персіянка.

Навпроти виднілася лише темна пляма вікна, на якій блідо проступали фіранки.

4

Йдучи серед безтурботного натовпу, Аділь-бей побачив Соню перший. Вона тримала під руки двох подруг: одну — в білій сукні, другу — в блакитній. Всі дівчата були без панчіх і з розпущеними косима. Мабуть, Соня попередила якимсь непомітним жестом подруг, щоб вони, побачивши Аділь-бея, не сміялися, як це траплялося з іншими. І все ж розглядали дівчата його з перебільшеною цікавістю. Поминувши їх, консул так і не наважився оглянутись. Дощ недавно вщух, і призахідне сонце надавало калюжам золотаво-червоного відтінку. Як завжди ввечері, всі виходили на свіже повітря й неквапно прогулювалися

набережною то в один, то в другий бік, отож досить часто траплялися вже знайомі обличчя. Був там і парубок на велосипеді; він снував між парочками з тією самою дівчиною на рамі.

Побачивши Соню з подругами вдруге, Аділь-бей подумав, що вони, мабуть, розмовляють про нього. Консул був іще далеко від дівчат, коли до них підійшов хлопець у розстебнутій сорочці і кожній потис руку. Вчотирьох вони нагадували острівець серед рухливого натовпу. Аділь-бей не міг зупинитися, натовп ніс його далі. Звіддаля він бачив, що "острівець" усе ще стоїть на місці. Хлопець сміявся. Аділь-беєві здалося, що звертається він тільки до Соні, а не до її подруг. Колись Аділь-бей не звернув би на таке уваги, однак цього ранку щось сталося — щось непевне, але значуще.

Коли близько восьмої ранку Нейла прокинулась і поглянула на залите струменями дощу вікно, то лише сказала:

— Зроби мені каву.

Аділь-бей заходився нетерпляче варити каву, з надією позираючи на годинника... Та марно! Рівно о дев'ятій прийшла Соня, а персіянка так і зосталася в кімнаті. Як завжди, секретарка принесла пакунки з їжею і вже хотіла була віднести їх на кухню. Консулові не залишалося нічого іншого, як заступити їй дорогу.

— Дайте мені, я віднесу сам.

Увесь ранок Аділь-бей відчував сором і незручність. Розмовляючи з відвідувачами, він прислухався до шарудіння в кімнаті й шукав приводу, щоб час від часу туди заглянути.

— У тебе є щось почитати?

Гаряча й розніжена, Нейла все ще була в ліжку, наче й не збираючись нікуди йти. А в кабінеті якийсь дивакуватий, весь у рубцях чоловічок палко розповідав свою історію. Його уважно слухала тільки Соня.

Чоловічок справді був турок. Він народився у Скутарі, під час війни потрапив у полон до росіян і зрештою опинився аж у Сибіру. Працював у полі, згодом одружився. Дочці вже сімнадцять років. Тепер, прийшовши сюди без грошей і паперів, він стояв перед Аділь-беєм і вперто повторював:

— Я хочу повернутися! Я хочу побачити свою першу дружину й дітей!

Чоловічок не відступав і страшенно лютував, коли йому намагалися пояснити, що виконати його прохання дуже важко, а то й неможливо. Соня слухала його вже з нетерпінням. Кінець кінцем їй пощастило спровадити бідолаху.

А злива не вщухала. У Батумі таке буває часто, це субтропічні дощі. Справжній потік падав на землю, тротуари геть сховались під водою. Та Аділь-бей раз у раз казав Нейлі:

— Вам пора йти.

У нього псувався настрій уже від самої думки, що Нейла все ще лежить у його ліжку.

— Послухайте, я відішлю секретарку в місто, а ви тим часом…
Пополудні він сказав Соні:

— Віднесіть на пошту оцього листа.

Мовчки поглянувши на нього, дівчина одягла капелюшка і сховала листа в сумочку. Коли за чверть години вона повернулася, Аділь-бей, вийшовши зі спальні, побачив, що Соня вимокла до нитки. Сукня облипала тіло й нагадувала мокре пташине пір'я. Волосся від дощу зробилося рівним. А втім, Соня дивилася на нього без злості. Аділь-бей стояв, намагаючись дібрати якісь слова. І саме в цю мить з'явилася пані Амар з розкуйовдженим волоссям і запитала:

— Аділю, де тут у тебе...

Чи не навмисне вона це зробила? Але Соня навіть не всміхнулася. Вона вже сиділа за столом і працювала.

Оце, власне, й усе, що сталося. А тепер Аділь-бей, блукаючи довкола постаті Леніна на глобусі, шукав очима гурт молоді. Та марно — натовп відніс його від того місця вже далеко. Проте невдовзі Аділь-бей побачив обох Сониних подруг із двома юнаками. Сонце гасло в калюжах на тротуарі й у величезній калюжі моря. Залунав джаз у барі для іноземців, де Аділь-бей іще не бував.

— Там цікаво? — запитав він якось у секретарки про бар. Вона відповіла зневажливою гримасою.

Аділь-бей уже втретє проходив набережною, так і не зустрівши Соні. Однак, глянувши випадково у бік клубу профспілок, він помітив дівчину: Соня сиділа на підвіконні, а перед нею стояв той самий хлопець.

Може, там, нагорі, у них з'являється почуття вищості щодо решти натовпу? Принаймні про це свідчили Сонині очі. Напрочуд ясні, вони ніби пронизували простір. Хлопець щось їй розповідав, трохи нахилившись уперед. Вона слухала, але на нього не дивилась і, можливо, навіть не чула його слів. Жодної ознаки того, що дівчина щаслива, Аділь-бей на її обличчі не помітив.

Вантажні пароплави погойдувалися вздовж червоної лінії причалу. Минулої ночі прийшов грецький вітрильник — його щогли вимальовувалися на зеленому тлі гір. Натовп плинув двома потоками, заповнюючи вулицю розміреним шумом стомлених кроків. Аділь-бей знову кинув швидкий погляд на вікно, наче боявся тих, хто там стояв.

Усе місто, крім набережної, в цей час порожніло. Вулиці були темні й вогкі, в повітрі стояв запах нафти, що йшов від переробного заводу. Юнаки й дівчата, поголені голови, розхристані сорочки — це був світ нафти, і робітники, що сиділи за вікнами нижнього поверху в клубі, стежачи за указкою лектора, теж належали до цього світу. Указка жваво стрибала по синьо-червоній діаграмі — діаграмі виробництва нафти! Той хлопець на велосипеді був, мабуть, неабиякий майстер своєї справи, якщо зміг придбати таку техніку!

Аділь-бей вирішив поїсти в портовому ресторані — на такий випадок Соня дала йому кілька написаних по-російському фраз. Стіни в ресторані, як і в усіх громадських закладах, були зеленого кольору, столи — з нефарбованого дерева. Відвідувачі мовчки їли, поклавши лікті на стіл, — здавалося, вони навіть тепер працюють, — суп, скибку чорного хліба, січене м'ясо й трохи вареного пшона на гарнір. Одна дівчина вправно рахувала страви, які пропливали повз неї, друга нанизувала на залізну шпичку зелені квитки, що їх приносили офіціанти.

Цих людей він розумів ще менше, ніж тих, що гуляли на набережній. Може, настрій у нього поліпшився б, якби він побачив, наприклад, гурт чоловіків, що грають біля своїх будинків у доміно, або якогось діда, що спокійно курить люльку. Але дідів тут або не було зовсім, або ж вони нагадували оцих відвідувачів. Якби Аділь-бей зустрів їх у натовпі, то теж, мабуть, не знайшов би з ними спільної мови. Вони ходили, наче привиди, люди їх не помічали, а коли такий бідолаха сидів десь на тротуарі, то його обминали, мов непотрібну, забуту річ.

Він ще двічі чи тричі поміряв кроками набережну, поки запала справжня ніч. Але більшість вікон у будинку профспілок ще світилися.

Хтось грав гаму на саксофоні. А Соня все ще сиділа на підвіконні, і хлопець так само тихо щось їй розповідав.

Аділь-бей уже знав, що повсюди в місті у кожному будинку мешкало по цілій родині або й по дві в одній кімнаті. І це — якщо не рахувати "куркулів" та їхніх дітей: ті спали просто на вулиці. Зранку всі шикувалися в черги до кооперативів і стояли доти, доки з'являлася табличка з написом, що вже скінчилася картопля, чи борошно, чи ще щось. А тут перед ним зненацька, наче в якомусь нормальному портовому місті, засяяло величезними літерами слово "БАР"! Досить тільки штовхнути двері, і з'явиться швейцар у лівреї й, поки ти розглядатимеш публіку, візьме в тебе капелюха…

Аділь-бей сів за перший-ліпший столик. Поки грали танго, люстри не горіли, світилися тільки маленькі лампочки над касою. Через це червонястий місяць за вікном видавався більшим, ніж був насправді. В місячному сяйві прослизали парочки. Це саме танго Аділь-бей чув і у Відні, й у Стамбулі, й теж було тьмяне світло, й постаті музикантів у темряві… У Стамбулі також були іноземні моряки, й жінки в погано покроєних сукнях, і сміх, шепотіння, запах алкоголю та парфумів, і офіціанти у білих куртках також поволі переходили від столика до столика…

— Що замовлятимете?

До нього звернулися по-французькому й подали меню, розгорнуте на сторінці з винами. У цю мить за сусіднім столиком хтось почав робити Аділь-беєві якісь знаки. Той столик був дуже гамірний. З півдесятка людей сиділо довкола батареї пляшок віскі й шампанського. Чоловік у білому костюмі, з розстебнутим комірцем сорочки додав до своїх жестів ще й слова, проте не підвівся. Здавалося, він от-от перекинеться разом із стільцем.

— Ідіть сюди, друже!

Аділь-бей нерішуче встав. Величезна рука потисла його долоню.

— Я — Джон із "Стандарду". А ви — новий консул? Мені розповідали про вас у Панделлі. Офіціанте, ще один келих! — Потім Джон, показуючи на офіцерів, з якими він пив, додав: — Це мої товариші. Тут усі — товариші. Віскі? Шампанського?

Джон був п'яний. Він завжди одягався в біле, завжди ходив із розстебнутою сорочкою, яка відкривала його могутню шию. Джон завжди сидів за кермом автомобіля, відчайдушно гасав вулицями й зупинявся лише тоді, коли ось-ось мав збити дитину чи стару жінку.

— Як там поживає та лахудра Нейла? — спитав він, спорожнивши келиха. Незважаючи на те, що Джон був п'яний, він уважно вивчав поглядом Аділь-бея. Грубі риси його обличчя розпливлися, під очима понабрякали мішки. Очі вогко блищали, погляд ковзав, ні на чому не зупиняючись, та коли вже за щось чіплявся, то обличчя відразу ж ставало жорстким.

— То як, це вже сталося? — допитувався він.

Помітивши, що спантеличений співрозмовник не може знайти слів, щоб відповісти, Джон знизав плечима.

— От стерво!

— Та що ви!

Але Джон не дав йому часу обуритись.

— Ви думаєте, ми всі там не побували? Бармене, покладіть іще одну пляшку в лід!

Повз вікно все проходили парочки.

— Ви хоч не розказали їй чогось такого, що може вас скомпрометувати?

— Не розумію…

Сусід-фламандець підвівся, за хвилину повернувся з жінкою і посадив її поруч із собою. Розмовляти з нею він не міг і задовольнявся самими поглядами. Пестячи жінку, він усміхався.

— Ви вже давно тут? — спитав Аділь-бей американця.

— Чотири роки.

— Вам тут подобається?

Джон зареготав чи, скоріше, видихнув усіма легенями повітря разом із тютюновими крихтами, що поприлипали до його губів. Певно, йому вже все було байдуже, він навіть не намагався вдавати з себе ввічливого.

— Будьте здорові, поки не здохнете!

Віскі Джон пив із пивного кухля, не дбаючи про те, скільки випито. Розмовляли за столом безладно. Час від часу котрийсь із моряків кидав фразу, іноді хтось уставав і йшов танцювати. Джон втупився в консула. Його погляд був не прискіпливий, але гострий.

— Ви що, вже в розпачі?

— Ні, тільки трохи розгублений.

— Якщо виникнуть непорозуміння, приходьте до мене. Знаєте, де це? На околиці біля трубопроводу.

— Можна у вас щось запитати? Ви щойно казали про пані Амар... Гадаєте, вона з "гепеу"?

Джон одразу ж насторожився.

— Хочете добру пораду? Ніколи ні з ким про таке не розмовляйте, хоч би хто це був. Ось погляньте: наш офіціант працює на них, усі жінки в цьому барі теж працюють на них. Та й швейцар, і вся прислуга також! — Джон говорив, не стишуючи голосу, і музиканти в нього за спиною просто вп'ялися в американця очима.

— Не питайте ні про що, зрозуміло? Якщо ваші посилки надходять напівпорожні, мовчіть! Якщо вночі на вас напали й відібрали гаманець, спокійно повертайтеся додому! Якщо хтось помер просто у вашому кабінеті — зачекайте, поки його заберуть. І запам'ятайте: якщо ваш телефон не працює, то він не повинен працювати!

— Нашого службовця, який виконував обов'язки консула до мого приїзду, заарештували, щойно він прибув до Тифліса!

— Хай вас усе це не обходить!

— А щодо мого попередника, то мені сказали, нібито...

— Пийте! Так минатимуть години, дні, тижні, місяці... Може, одного чудового дня ваш уряд згадає про вас і надішле заміну. — Джон говорив надривним, блазенським тоном. — Навіть сюди не приходьте надто часто. І якомога менше розмовляйте з іноземними моряками.

— А ви?

— Я, любий мій друже, зі "Стандарду"! — Коли Джон промовляв ці слова, в його Голосі відчувалася така сама пиха, як і в Панделлі, коли той говорив пре Італію.

— Офіціанте, ще пляшку!

Аділь-бей звернувся по-англійському до свого сусіда-капітана, але той уже засинав. Аділь-бей випив третій келих. Речі довкола починали розпливатися в його очах. Американець тепер не звертав на нього уваги, а консулові хотілося вилити йому душу. Він навіть добре не знав, про що саме хоче розповісти, але йому хотілося знати, чи знайомий американець з його секретаркою. Аділь-бей відчував якийсь пекучий біль у душі, запитуючи себе, чи Соня все ще сидить у темному вікні в будинку профспілок. Він пригадав її гримасу на адресу цього бару. Справді, у тутешніх грубо нафарбованих жінок обличчя, як у селянок чи робітниць, і рухи в них також незграбні.

Парочки одна по одній зникали, а якась навіть вовтузилась у кутку за портьєрою, що відділяла бар.

— Ви часто тут буваєте? — запитав Аділь-бей у сусіда-капітана.

— Один рейс — до Техасу, другий — сюди.

— Нафта?

— Нафта.

— В Америці веселіше?

— Так само, як і тут, навіть сумніше. Трубопровід недалеко від міста, і, щоб заповнити трюми, вистачає кількох годин. Часу залишається тільки на те,' щоб сходити до бару чи в кіно.

— А стоянки під час рейсів бувають?

— Ніколи.

Старший механік, що сидів навпроти, намагався розповісти жінці якусь історію. Він вдавався до англійських та німецьких слів, але переважно — до жестів. Жінка сміялася, та сам він реготав ще голосніше.

Молодий офіцер танцював з досить гарною жінкою в зеленій сукні, вищою від нього на голову. Зненацька офіцер аж підскочив, бо Джон схопив його за полу кітеля.

— Тільки не цю!

— Чому?

— Облиш її, ясно? — І Джон люто повів очима навкруги.

Консул тихенько запитав його:

— А один-однісінький танець ви дозволили б?

— Іди спати. І не забудь, про що я тобі казав. Я живу біля трубопроводу. На добраніч!

Аділь-бей почував себе зовсім чужим у цьому ресторанному житті, на цій пристані, серед цих людей, що гуляли довкола пам'ятника Ленінові. Тому він ніяк не наважувався покинути столик у тьмяному світлі, музику й гамір балачок на кількох мовах під бряжчання тарілок та дзенькіт келихів. Але й у цій атмосфері, типовій для портових барів усього світу, його не полишало почуття смутку й гіркоти. Він спостерігав за іноземними моряками, музикантами, за Джоном. Вигляд

напівоголених жінок викликав у нього сором і почуття якоїсь незбагненної провини.

На вулиці також стояло кілька жінок. Музика й гамір усе ще ніби облипали його тіло, в очах трохи розпливалася набережна, відблиски вогнів на поверхні моря й пароплави, наче приклеєні до чорної води.

І раптом темінь пронизав червоний промінь ліхтарика. Якусь мить консул не міг нічого второпати: всі кудись бігли. Пролунав короткий звук; жінки коло бару сахнулися й застигли на місці. Очевидно, трапилося щось надзвичайне, і мимовільним свідком став і Аділь-бей. Все діялося так швидко, що він не встиг навіть розгубитися чи злякатись. Якийсь чоловік біг вулицею, а другий, у зеленому форменому кашкеті, у нього вистрілив. Перший ступив ще кілька кроків, потім нахилився вперед і м'яко впав на тротуар.

Другий підбіг до нього. Аділь-бей спробував також підійти ближче, але жінка, що стояла поряд, жестом зупинила його. Все це відбувалося за метрів п'ятдесят від бару. Співробітник "гепеу" схилився над розпростертим тілом. Із темряви з'явилося ще дві постаті; мовчки, без зайвих рухів, вони підняли пораненого чи мерця й понесли так, що ноги волочилися по землі.

— Що сталося?!

Але жінки не зрозуміли Аділь-бея — адже він, сам того не помічаючи, заговорив по-турецькому. Жінки навіть почали йому всміхатись. Аділь-бей відчув, що добре-таки набрався, аж коли ступив на вулицю й завважив, що в нього тремтять коліна. Пройшовши трохи набережною, він побачив уже темний будинок профспілок. Крім вивіски на барі, ніде ніщо не світилося; було безлюдно й темно.

Аділь-бей брів просто по калюжах. Двічі він нажахано здригався — йому ввижалися якісь темні постаті попід стінами. Останні кількадесят

метрів до свого будинку він майже біг, а потім тремтячою рукою довго намагався встромити в замок ключа.

Електрику вже давно вимкнули. Очевидно, бар або підключали просто до загальної лінії, або він мав власне живлення. Цей заклад ніби жив у місті своїм життям. Відвідували бар переважно моряки, які вчора припливли, а завтра відпливуть знов.

"Усі жінки тут працюють на "гепеу"!" — сказав Джон. Отже, й ті, що в барі, й ті, що поза ним? У барі вони навіть краще вдягнені. А куди виходили оті парочки? Може, це на них він двічі натикався, коли йшов вулицею попід стінами?

Стояла задуха — після дощу від нагрітої землі йшла пара. Аділь-бей повідчиняв вікна, скинув піджака й відчув у душі порожнечу.

Порожня була не тільки його кімната; порожнім здавалося ціле місто, крім яскравої плями бару. Невже тут усі сплять? Невже серед людей, що блукали набережною, не знайшлося юнака й дівчини, які ще не наговорилися, або чоловіка, який зачитався допізна, або жінки, яка при світлі нічника сидить біля хворої дитини? Жодної ознаки звичайного людського життя!

З кімнати ще не вивітрився запах Нейли. Консул пригадав Джона, потім — перший вечір в італійців, а особливо — невеличкі вусики й лаковані черевики в пана Амара, що, спершись на камін, тихо розмовляв із Фікретом, перш ніж піти з ним на вокзал.

Вікна навпроти були розчинені. Вперше серед ночі Аділь-бей бачив розчиненими обоє вікон. Світив місяць, його розсіяне сяйво надавало білим плямам дивних обрисів. Очі помалу звикали до цього сяйва, й Аділь-бей розгледів подушку пані Коліної, чорний потік її розпущених кіс на світлій білизні. Досить було трохи нахилитися вперед і повернути

голову, щоб побачити Сонине залізне ліжко — білий прямокутник, зовсім білий, без жодної плями, жодного горбочка...

Ліжка не розбирали! Соня не повернулася додому! Пані Коліна заворушилася так близько, що Аділь-бей почув, як жалісно рипнули пружини. Отже, хтось таки не спав у суцільній темряві міста, в одній із багатьох цегляних клітин, що утворювали його тіло. І це була саме Соня з її суворим, блідим обличчям.

5

Чому, скажімо, йому перекрили воду? Виявляється, тому, що в нього є на кухні індивідуальний кран! Кілька перших днів цей кран працював постійно, потім — кілька годин на добу, а далі й зовсім перестав працювати.

— Мабуть, його перекрили для ремонту, — казала спершу Соня. — Треба почекати.

Згодом вона почала пояснювати по-іншому:

— Тут потрібен зварювальний апарат. Я викличу сантехніка. Сантехнік, певна річ, так і не з'явився. І не з'явиться, очевидно, ніколи.

— Він погано зрозумів адресу, — висловила здогад Соня. Потім у неї з'явилася нова версія: — Сьогодні вихідний, він прийде завтра.

Отож Аділь-бей щоранку натягав штани і йшов ставати в чергу до крана на сходах. Дуже рідко там було менше шести чоловік; жінки мили голови, і чекати доводилося нестерпно довго. Аділь-бей стояв нерухомо, до нього ніхто не звертався, в його бік навіть не дивилися. Та Аділь-бей знав, що серед цих людей були й члени будинкового управління, і саме вони відключили йому воду.

Коли він нарешті повертався до себе, перед дверима консульства вже стояв натовп. Чуб в Аділь-бея був розкуйовджений, на ногах — капці. Та яке це мало значення? Вранці він уже не заварював чаю, бо це забирало багато часу. Він пробивав дві дірки в бляшанці з консервованим молоком і випивав його натще.

У нього залишилась одна-однісінька чиста сорочка, випрана ще в Туреччині. Решта були вже брудні, і він не знав, до кого в цій справі звернутися. Сонце закривала м'яка ранкова мла. Це обіцяло задушливий день, а то й бурю, що траплялося досить часто. Перед тим, як увійти до кабінету, звідки вже долинав гамір, Аділь-бей побризкався одеколоном, зачесав чуб і вдягнув піджака. Починався новий день — такий самий, як і всі минулі, й, без сумніву, такий самий, як і майбутні.

Соня, як завжди, сиділа на своєму місці, як завжди — зі спокійним, але змарнілим обличчям, із розпущеними косима.

— Доброго ранку, Аділь-бею, — спокійно привіталася вона.

Сонце вже сягнуло його столу, мерехтіло на паперах, поволі переповзало до вікна ліворуч.

— Просіть!

У консула з самого ранку боліла голова. Кімнату почали заповнювати такі неохайні, такі обмежені й здичавілі люди, що він мимоволі запитував себе, звідки їх щодня стільки набирається. Аділь-бей ще й досі не навчився визначати їхню національність. Декотрі розмовляли такими говірками, що нічого не можна було второпати. Всі зусилля відвідувачів пояснити щось були марні, і вони розчаровані йшли собі геть.

Люди спускалися з вірменських гір, приїздили з Персії чи ще бозна-звідки, дехто був із віддалених районів Туркестану чи навіть Сибіру. І безліч нескінченних історій, одна заплутаніша за одну!

— То чого ж ти все-таки хочеш? — вибухав Аділь-бей.

— Я хочу, щоб мені заплатили за нового віслюка…

Але ж про віслюка чоловік не сказав досі жодного слова! Цього дня Аділь-бей навіть нікого не слухав. Його аж нудило. Заради чого все це? Адже й у найсерйозніших випадках він не міг нічого добитися від місцевої влади.

Аділь-бей здивувався, завваживши, що вікно навпроти все ще зачинене. Кинувши слухати скаргу якогось горянина, він запитав у Соні:

— А що, ваша невістка захворіла?

Соня перевела погляд на вікно й зрозуміла, що мав на увазі консул.

— Ні, вона на роботі.

Тим часом відвідувач розповідав далі і то ще голосніше, ніж доти.

— Вона вперше вийшла на роботу?

— Так. З сьогоднішнього дня вона — рахівниця на нафтопереробному заводі.

Яка ж проста й невимушена була ця бесіда, особливо порівняно зі скаргами селянина, який просто-таки вп'явся в консула своїми чорними очима! Нерви в Аділь-бея вже ледве витримували.

— Цієї ночі було дуже жарко.

Соня кивнула головою, нітрохи не знітившись.

— У вас стояли відчинені обоє вікон.

— Мене там не було.

— Я знаю.

На обличчі в селянина відбилося глибоке розчарування.

— Слухаю тебе, — зітхнув Аділь-бей, щоб якось підбадьорити чоловіка.

Запала тиша. У бідолахи не вистачало мужності почати розповідати про всі свої клопоти знов.

— Ви спали просто неба?

— Ні, у товариша.

— У того парубка, якого я бачив у будинку профспілок?

— Так.

Вона відповідала просто й відверто. Настільки відверто, що він запитав себе, чи є між нею й тим хлопцем щось серйозне.

— Ви любите його? То ваш наречений?

— Ні, це мій товариш.

Аділь-бей повернувся до відвідувача й порадив йому прийти другого дня. Підійшла стара жінка; вона хотіла розлучитися з чоловіком, але не могла пояснити чому. Залишалося ще п'ятнадцять чи двадцять прохачів. Вони все говорили, говорили, а Аділь-бей дивився то на Сонину руку, що робила нотатки, то на чорну сукню, то на тендітні дівочі плечі й біляві коси. Стояла спека. Запахи лахміття та дешевого одеколону викликали нудоту й у Соні. І все ж це були чи не найкращі години того дня — принаймні, не найгірші. Час поволі спливав, і десь за годину, судячи з усього, мав зайти останній відвідувач. А потім? Що він, Аділь-бей, робитиме потім? Простягнеться на ліжку й не зможе заснути, бо вже виспався вночі. Пополудні вулиці були або зовсім сховані в тінь, або залиті таким сліпучим сонцем, що ти, здавалося, залишався зовсім самотній серед нескінченних стін, які ведуть не знати куди.

Діяти було нічого, доводилося годину за годиною чекати, поки настане пора прогулянок на набережній, де на Аділь-бея вже ніхто не звертав уваги. Потім — знову додому, в ліжко, а вранці зробити дві дірки в бляшанці з молоком і — в чергу до загального крана…

— Ваша невістка задоволена своєю роботою?

— А чому вона має бути незадоволена?

— Вона сама захотіла працювати?

Соня вдала, ніби не почула, й почала писати швидше. І тут Аділь-бей без видимої причини схопився з місця, люто роззирнувся довкола й проголосив:

— Консульство зачиняється! Нехай усі приходять завтра!

Соня підвела голову. Вона хотіла щось заперечити, але Аділь-бей, не слухаючи її, рушив до своєї кімнати.

Підійшовши до дзеркала, він став роздивлятися себе й помітив, що під очами з'явилися мішки, обличчя посіріло. Взагалі вигляд він мав невеселий і досить розгублений. Він чув, як кроки відвідувачів віддаляються у бік коридора. Все тихіше лунали голоси. Аділь-бей знову відчинив двері до кабінету й рушив, не усвідомлюючи, куди й навіщо, не дивлячись на Соню, яка так само сиділа на своєму місці.

— Ви не дуже добре себе почуваєте?

— Я дуже недобре себе почуваю!

— Покликати лікаря?

— Я не хочу, щоб мене отруїли.

Йому здалося, що Соня всміхнулась. Аділь-бей рвучко обернувся, але обличчя в неї було, як завжди, кам'яне.

— Скільки витримав тут мій попередник?

— Років два. Я познайомилася з ним уже на другий рік. Аділь-бей сів, потім підвівся й відсунув папери.

— А хто вестиме господарство у вашого брата?

— Кожне робитиме потроху.

— Признайтеся, що його дружину змусили піти працювати. Сидячи цілими днями вдома, вона декому здавалася міщанкою.

— Отже, все вийшло цілком природно.

— А якщо в неї народиться дитина?

— Вона матиме право на тримісячну відпустку, а потім щодня зможе відлучатися тричі на півгодини, щоб погодувати немовля.

— А якби дитина була у вас?

Аділь-бей сподівався, що Соня бодай здригнеться, але вона спокійно відповіла:

— Я мала б такі самі права.

— Навіть коли б ви були незаміжньою?

— Звичайно.

Навіщо він про все це питав? Навіщо було заводити розмову про такі речі? Але це було понад його сили. Сидячи біля вікна, він покликав Соню:

— Ідіть сюди!

І показав на людей, що сиділи вздовж тротуару перед кооперативом. Щойно вивантажили тістечка. Крізь щілини в ящиках повисипалися крихти, і п'ятеро чи шестеро жінок підбирали їх, стоячи навколішки.

— Ну то й що?

— І ви твердитимете, що ці люди не голодують?

— Вони живі і з голоду не вмирають. А хіба у вас немає бідних? Хіба немає мільйонів безробітних в Америці? Чи десь-інде?

Він пригадав її з парубком у вікні клубу, пригадав робітників, що слухали лекцію, пригадав гами на саксофоні, пригадав, як самотньо блукав темними вулицями...

— А що ви можете купити на ті чотириста карбованців, які одержуєте?

— Що ви хочете цим сказати? Я можу купити все необхідне.

— Це я вже чув. Але тепер я знаю ваші ціни. Пара туфель — таких, як у вас, — коштує триста п'ятдесят карбованців. Ваша сукня — близько трьохсот карбованців, а шматок м'яса...

— Я не їм м'яса.

— І ваш брат також не їсть?

— Тільки тоді, коли обідає у кооперативному ресторані.

— Яка в нього платня?

— Теж чотириста карбованців. Члени партії не хочуть одержувати більше за інших.

Аділь-бей відчув, як голос у Соні затремтів, коли вона додала:

— Ми не вважаємо себе нещасними! Це Аділь-бея розчулило.

— А якби вам доводилося стояти в черзі, як цим людям?

— Я б стояла.

Аділь-бей гарячково шукав нових аргументів, хапаючись за першу-ліпшу думку. Він відчував якесь запаморочення.

— Признайтеся, ви працюєте на "гепеу"!

— Я член партії.

Випроваджуючи того дня відвідувачів, Аділь-бей не мав якихось певних намірів. Цієї безглуздої розмови він також не передбачав. Але йому хотілося побачити, як Сонине обличчя нарешті втратить свою незмінну впевненість.

— Скільки вам років?

— Двадцять один, ви ж знаєте.

— Чому ви пішли вчора з тим хлопцем?

— А чому б мені з ним не піти?

— Ви його кохаєте?

— А ви кохаєте пані… — Вона не назвала імені, але вказала поглядом на двері спальні.

— Це зовсім різні речі…

Аділь-бей відчував, що вигляд у нього смішний, гидкий, і він так страждав від цього, що все чоло йому вкрилося потом, брови насупились, очі люто блищали. Стоячи позад Соні, він ладен був схопити її в обійми. Хотілося міцно притиснути її до себе, сказати щось…

Та він не наважився. Це було неможливо. З ненавистю глянув він на зачинені вікна навпроти, на гамірну вулицю, на синій окраєць неба, врешті на свій кабінет, порожній і мертвий. І вже іншим голосом запитав:

— Ви вже облишили думку знайти мені служницю?

— Я весь час її шукаю.

— Але ж ви добре знаєте, що не знайдете.

— Це справді дуже важко.

— Тому що я — іноземець, так? А росіянка, яка працюватиме в іноземця, ризикує сама собі дуже нашкодити, привернувши увагу "гепеу"?

Соня всміхнулась.

— Сподіваюся, ви не твердитимете, що це — неправда?

Розмова оберталася зовсім не так, як він хотів. Аділь-бей уже шкодував, що почав її.

— Послухайте, Соню…

— Я слухаю.

Невже вона не хоче допомогти йому? Для цього не треба ані чогось говорити, ані робити якихось жестів. Він трохи заспокоївся б, якби в неї стало трохи менше оцієї самовпевненості. Соня знову сіла за свій стіл — певно, щоб уникнути нової небезпеки.

— Ви ненавидите мене.

— Ні, — сказала Соня. — За що мені вас ненавидіти?

— Що ви про мене думаєте?

— Я думаю, що вам краще повернутися додому.

Аділь-бей задихався.

— Ви хочете сказати, що я не здатний тут жити, що мене приголомшують усі ці ваші організації й ті суцільні таємниці, якими мене обплутують? Я знаю, ви думаєте саме так! Але повірте мені, я вже трохи пожив на цьому світі. Ви що-небудь чули про Дарданелли? Три роки я провів у окопах, нам доводилося ходити в атаку по трупах! Там теж не було прислуги і навіть консервованого молока!..

Соня, як завжди, мовчки й суворо дивилася на нього. Вона могла б усміхнутися на цей несподіваний вибух похвальби. Але ні, вона з цікавістю дивилася на свого співрозмовника.

— У мене в черепі й досі сидить куля, яку не можна вийняти. А ви знаєте, як під час революції ми дісталися до Мустафи Кемаля? Утрьох, у маленькому човнику — шість метрів завдовшки, ми кілька тижнів гойдалися в Чорному морі. А тоді ж була зима!

Йому хотілося все розповідати й розповідати; він відчував, що тепер його обличчя вже не таке бліде, а плечі наливаються міццю. Та раптом він змовк, не знаючи, про що говорити далі.

Чому Соня нічого не відповідає? Щоб перевести дух і заспокоїтись, Аділь-бей підійшов до вікна. Коли він обернувся, Соня спокійно розбирала нотатки, зроблені вранці.

— Соню!

— Я слухаю.

— Мені було дуже сумно цієї ночі.

— Чому?

— Тому що ваше ліжко було порожнє. Я не розумію…

— Чого саме ви не розумієте?

— Чому ви пішли з тим хлопцем? І зі скількома іншими ви вже ходили отак?

— Важко сказати.

— І давно ви так живете?

— Років два.

Дивлячись на Сонин профіль, він думав про різне: про чотириста карбованців її платні, про обіди з чаю та чорного хліба, про її залізне ліжко у братовій кімнаті, про воду, яку треба роздобувати щоранку… І все ж таки на ній добре пошита сукня, а обличчя виражає спокій і рішучість!

Було схоже на те, що за кілька годин знову почнеться злива, як і минулого тижня. Небо вже не грало барвами. Гаряча імла повила місто, і легені вбирали вологе тепле повітря.

— Що з вами, Аділь-бею?

Стоячи посеред кімнати, він почав зривати з себе комірець та краватку.

— Ви б краще сіли.

Саме цього йому зовсім не хотілося робити. Аділь-бей ще не відмовився від наміру обняти дівчину. Час від часу він рішуче ступав у її бік, але потім знову вертався. Пролунав телефонний дзвінок. Соня взяла трубку, тоді простягла її Аділь-беєві.

— Ні, ні! — закричав він. — Це неможливо!.. Я погано себе почуваю. Ні, я нікого не можу бачити!.. Я ж вам кажу: ні! Я хочу посидіти в своєму кутку, як хворий пес... До побачення!

Це була Нейла.

— Ви справді погано себе почуваєте? — спитала Соня незворушно.

— Не знаю, я нічого не знаю!

В кожному разі, добре йому не було. Консул страждав від спеки, в нього зовсім пропав апетит, у шлунку щось сіпало.

— Знаєте, що вам треба зробити? Піти на пляж і викупатись! А на зворотному шляху прогулятися, не поспішаючи, ботанічним садом. Іноземці вважають його одним з найкращих у світі. Якщо вирушити навпрошки, то це буде кілометрів шість.

— А далі що?

— Після прогулянки ви стомитесь і добре спатимете.

— А самі ви вже пробували так робити?

— Звичайно.

— Зовсім самі?

— Чому б і ні?

Аділь-бей мало не дав їй ляпаса. Чого варта вже оця пропозиція пройти дванадцять кілометрів під пекучим сонцем тільки задля того, щоб прогулятися ботанічним садом!

— Ви, ясна річ, зі мною не підете?

— Я змушена буду відмовитись.

— Бо така прогулянка нагнала б на вас нудьгу?

— Ні, не тому.

— А, щоразу те саме! Бо я — іноземець! Ви привернули б до себе увагу й викликали б підозру! Так, тепер я починаю розуміти. У барі я бачив тих жінок, що йдуть з моряками. Але я знаю також, що вони працюють на "гепеу"! Признайтеся, це правда?

— Чому б і ні? Трапляється, що міліція звертається до них із запитаннями.

— До вас також?

— Я цього не казала.

— Але ж ви не станете казати й протилежне! Між іншим, минулої ночі за п'ятдесят метрів від мене вбили чоловіка.

Соня глянула на нього з цікавістю.

— Той, що стріляв, був у зеленому кашкеті.

— А що, у вас поліція ніколи не стріляє?

— Буває. Але принаймні свідки поводяться інакше. Вони хвилюються, розпитують, що сталося. А вчора свідки тієї сцени навіть не зрушили з місця!

— Бо це їх не цікавило. — В її світлих очах промайнуло щось схоже на усмішку.

— Соню…

— Сьогодні ви вже втретє кличете мене, але нічого не кажете…

— А ви хотіли б, щоб я щось сказав?

— Ні.

Аділь-бей теж усміхнувся. Вперше він відчув полегкість. Може, вони й не такі далекі одне від одного, як здавалося. Знадвору почувся грюкіт — то зачиняли віконниці в кооперативі, що розпродав свої денні запаси. Як завжди, чоловік сорок пішло додому з порожніми сумками.

— Я забула вам сказати про вашу білизну, — промовила Соня, встаючи з-за столу.

А навпроти вікно вже відчинилося. Колін повернувся перший, його зелений кашкет спокійно висів на гачку. Колін закурив цигарку, відійшов углиб кімнати й, діставши пакунки з продуктами, почав розкладати їх на столі. На вікна консульства він не глянув жодного разу.

— Ви бачилися з ним сьогодні вранці? — спитав Аділь-бей.

— Звичайно.

— І він нічого вам не сказав?

— А що він міг мені сказати? Щодо вашої білизни… Дайте її мені, я здам її до пральні разом із нашою. Це займе лише один день. Де ваша білизна?

Двері з кабінету до спальні були відчинені. Ліжко він так і не застелив, піжама валялася на підлозі. Соня її прибрала.

— У цій шафі?

— Так. Соню… Я хотів би вас запитати…

— Знову про минулу ніч? Я вас не розумію. Смішно надавати такої ваги речам, які того не варті.

— Мене не цікавить той хлопець.

— А що ж?

— Йдеться про мене… Якби я вас попросив… — Він говорив тихо, бо вікна навпроти були відчинені, і йому здавалося, що звідти його почують.

Соня тримала в руках жмут білизни. Аділь-бей став між нею і вікном. Забряжчав посуд — це повернулася з роботи Колінова дружина.

— Що ж, ідіть, вони вже сідають обідати…

Оце й усе. Соня рушила з кімнати. Ще мить, і буде пізно.

— Якби одного вечора я попросив вас…

Соня не дала йому доказати.

— Це дуже складно! — зітхнула дівчина, простуючи до дверей. Вона не сказала "ні", не обурилась і не розсміялась.

Від вікна до дверей у кабінет тяглася гола стіна. Соня зрозуміла, чому Аділь-бей став саме тут, під стіною, де їй треба було пройти і де їх не бачили з вулиці, але не відступила.

— Соню!..

Аділь-бей обійняв дівчину. Він так розхвилювався, що навіть не наважився її поцілувати. Плечі в Соні виявились худенькі, тіло — мляве, змарніле. Аділь-бей нахилився і торкнувся щокою її шиї, відгорнувши біляве волосся. Його здивувало те, що Соня зовсім не опирається.

— Соню…

Він торкнувся її вуст, потім міцно притиснувся до них своїми вустами і мало не втратив рівноваги, коли дівчина різко відхилилася назад.

Соня випросталась, а він, збитий з пантелику, все ще стояв нерухомо. Соня так само тримала в руках жмут білизни й розгублено всміхалась, поправляючи волосся.

— Чим це від вас пахне? — спитала вона.

— Одеколоном… Вам не подобається?

— Не знаю… Я купила вам копченої риби й овечого сиру.

Стіна вже не закривала їх, і Соня бачила у вікно, що брат із дружиною сіли обідати.

— До зустрічі.

Залишившись на самоті, Аділь-бей не почувався ні щасливим, ні навіть веселим. Він розгорнув залишені Сонею на столі пакунки, але вигляд їжі не викликав у нього апетиту. Аділь-бей чув Сонині кроки на вулиці, але не підійшов до вікна й не визирнув.

Колін намазував маслом хліб, пив, гучно сьорбаючи, чай, а його дружина швидко про щось розповідала — очевидно, про свій перший робочий день. Соня ввійшла до кімнати, кинула в куток білизну, поклала на ліжко капелюшка й сіла на своє звичне місце, спиною до вікна. Певно, розмова стосувалася Аділь-бея, бо Колін кілька разів зиркнув на вікна консульства, хоч на його обличчі не відбилося ніякого зацікавлення.

Але чому сміялась його дружина? Не усміхалась, а саме сміялась! Із чого? З того, що сталося вранці? І що занотовував її чоловік до записника, покинувши їсти?

Отак вони й сиділи втрьох довкола столу, смачно поїдаючи свій убогий обід в оточенні двох ліжок, умивальника та книжкових полиць. Між двома бутербродами Колін кілька разів затягувався цигаркою, а потім відкладав її на підвіконня.

Невже Соня так і не обернеться? Аділь-бей уважно стежив за її рухами. Він відійшов углиб кімнати й чекав. Мимовільний порух її голови — Аділь-бей помітив його, незважаючи на відстань, підказав йому, що за мить дівчина обернеться…

Справді, вона обернулася з напханим ротом. Спочатку Соня Аділь-бея навіть не завважила. Вона провела поглядом по порожньому столі, і в її очах застиг подив: "Як, ви не їсте?!"

Це тривало секунди дві, а потім на вікно консульства вслід за Сонею подивився і її брат. І знову засміялась його дружина. Врешті Аділь-бей вийшов зі свого сховку й зачинив вікно.

Він почував себе приниженим, зневаженим. Недовірливо подивився Аділь-бей, неначе на когось чужого, на себе в дзеркало. Було схоже на те, що він справді захворів.

Аділь-бей вирішив терміново написати до Стамбула листа з проханням надіслати йому бромового настою.

6

Згодом Аділь-бей часто згадував ту мить, коли Соня обернулася, шукаючи його очима, і знову взялася до їжі, а її брат та невістка також поглянули на його вікно: він — незворушний, вона — не стримуючи сміху. Справді, та мить виявилася ніби кінцем однієї епохи в його житті й початком іншої. Але тоді консул цього ще не знав — його дратувало те, що злива так довго не пускається.

Бажання працювати він не мав і, коли Соня повернулася, так і не вийшов зі своєї кімнати. Сидячи на ліжку, Аділь-бей сподівався, що в секретарки виникне до нього якесь запитання. Але запитань, очевидно, не виникало. Нарешті години о четвертій він устав, зачесав чуба й вийшов до кабінету.

— Ви спали? — спитала Соня.

— Ні.

Аділь-бей одразу ж відчув: щось не так, тільки не розумів, що саме. Сидячи за столом і спостерігаючи, як дівчина працює, він запитував себе, чому в нього такий набурмосений вигляд.

Певно, тому, що в Соні, навпаки, був вигляд веселий, навіть дуже веселий, хоч це й не впадало у вічі. Записуючи щось, вона як завжди, мала личко старанної дитини. Та веселість відбивалася в її очах. Коли Соня підводила голову, було видно, як з-під він зблискують золотаві іскорки. Досі Аділь-бей не помічав у неї цієї веселості, що вихоплювалася десь із глибини. Соня не сміялася з речей чи людей — вона їм усміхалась. Усміхалася вона й Аділь-беєві… Щоб якось упоратися зі своїм настроєм, він вийшов до кімнати. Аділь-бей виходив і повертався до кабінету тричі чи й більше. І щоразу він, дивлячись на худеньку бліду шию, що виростала над комірцем чорної сукні, на тонку руку, намагався знову вгледіти в Сониному погляді ті веселі іскорки.

О п'ятій Соня підвелася й почала складати папери. До цієї хвилини вони не перемовилися й словом. О пів на шосту Соня, як завжди, вдягла капелюшка, але перед тим, як вийти, просто й спокійно обернулася й глянула на Аділь-бея.

Вона розуміла, що зараз станеться.

Аділь-бей підійшов до неї сором'язливо, але рішуче. Він знову почувався нещасним. Хотілося взяти Соню за плечі й відвести від вікна, як уранці.

— Послухайте, Соню…

Дівчина трималася дуже прямо; затиснувши в обох руках сумочку, вона ще більше стала схожою на дитину.

— Вам справді це так потрібно? — І таким самим голосом, вже простягаючи руку до дверей, додала: — Чекайте на мене ввечері. Не вмикайте світла.

Аділь-бей бачив з вікна, як вона поверталася з пляжу, як вечеряла з братом і невісткою. Вони засвітили світло й запнули вікно фіранками. А в темному консульстві все снував по кімнатах Аділь-бей, час від часу сідав, потім знову підводився й блукав у темряві далі.

Соня таки прийшла. Він упізнав її кроки. Перед тим, як причинити за собою двері, вона ще раз визирнула в коридор. Аділь-бей бачив лише світлі плями її обличчя, шиї та рук. У вікні навпроти все ще горіло світло. З високого неба раптом зірвалися рясні краплі — почалася злива.

Аділь-бей мовчав, навіть не ворушився. Соня скинула капелюшка, поставила на стіл сумочку й підійшла до нього.

— Ось і я.

Скільки разів вона приходила отак за ці два тижні? Може, з десяток? В Аділь-бея вже з'явилася звичка спостерігати, як вона збирається наприкінці робочого дня додому. На його запитання Соня відповідала "так" або "ні" з однаковою усмішкою. І коли вона казала "ні", то ніякі умовляння не допомагали. Це було таки "ні".

Соня приходила, коли було вже темно, і йшла, коли її брат відступав од вікна, де мав звичку курити перед сном.

Першого вечора хтось раптом постукав у двері. Вони завмерли, чекаючи, поки кроки віддаляться. Згодом подзвонив телефон, але Соня не дозволила Аділь-беєві взяти трубку. Незважаючи на дощ, вікна навпроти стояли відчинені. Дружина Коліна вже лягла, а господар залишився подихати повітрям. Обидві пари були дуже близько одна від

одної, але Соня залишалася цілком спокійною — такою спокійною, що Аділь-бей навіть запитував себе, навіщо вона взагалі прийшла.

Сам він увесь тремтів, коли обіймав її й скидав чорну сукню, яка прикривала ще не зовсім розвинені форми, позбавлене будь-якого кокетства чи пристрасті тіло.

— Чому ви такий схвильований?

Очі її були зовсім близько. Дівчина дивилася на нього з цікавістю. Здавалося, вона щось обмірковує.

— Смішна ви людина!

Вона сказала це, скидаючи туфлі. Аділь-беєві хотілося притиснутись обличчям до холодної віконної шибки.

Тепер, через два тижні, чи став він розуміти її краще, ніж колись? Щасливішим він став чи, може, нещаснішим? Він любив дивитись, як старанно й спокійно Соня працює, але жодного внутрішнього зв'язку між ними так і не з'явилося.

Аділь-бей спостерігав, як Соня сидить за обіднім столом у кімнаті навпроти. Стежив він і за Коліним та його дружиною. Їхня поведінка бентежила його. Невже вони нічого не знають? Чому Колін і далі дивиться на консульство так само байдуже?

Аділь-бей хотів перейти із Сонею на "ти", але це йому не вдалося. Навіть тримаючи її в обіймах, він не міг скинути зі свого обличчя сумний вираз.

— Що це з вами? — питала Соня, всміхаючись.

А що, власне, з ним? Соня була поруч, однак він страждав через марні спроби зав'язати з нею якісь справді близькі взаємини.

— Ви не кохаєте мене, Соню.

— Це залежить від того, що називати коханням.

Соня бувала ніжна, часом навіть пестила його. Аділь-бей удень-майже нікуди не виходив.

Одного ранку години о десятій несподівано з'явилася Нейла Амар.

— Оце так ви приходите до мене в гості?!

В кабінеті були відвідувачі. Аділь-бей зніяковів і подивився на Соню. Вона перестала писати і поглядом показала спершу на гостю, потім на двері.

— Адже ви знаєте, що мій чоловік повертається аж наступного тижня!

— Це часом не ви намагалися дзвонити мені серед ночі?

— Ні. Але погодьтеся, я мала підстави чекати від вас якоїсь звістки!

— Тоді хто ж то дзвонив, хто стукав у двері?

— Я не знаю, що з вами, Аділю, але бачу, що ви змінилися. — Нейла скинула капелюшка, рукавички й подивилася на себе в дзеркало. — Що ви робили весь цей час?

— Нічого.

— Ви й не поцілуєте мене?

Там, за дверима, Соня вислуховувала відвідувачів. Персіянка, дуже невдоволена, пішла аж через дві години. Вони майже посварилися.

— Признайтеся, вам про мене щось наговорили?

— Слово честі…

— З ким ви зустрічалися?

— Ні з ким.

— Однак вас бачили в барі.

— Так, я був там один раз.

Коли Нейла проходила через приймальню, Соня навіть не глянула в її бік. Аділь-бей знову сів на своє місце. Секретарка показала йому на відвідувача, чоловіка з піратським обличчям, що сидів у кутку.

— Він бажає розмовляти з вами особисто.

— Прошу! — сказав консул.

— Але аж тоді, як ви закінчите з рештою відвідувачів. Соня, як завжди, щось занотовувала.

— Зараз твоя черга.

Але чоловік промовисто зиркнув на дівчину й загорлав по-турецькому:

— Ви гадаєте, я можу тут говорити спокійно?!

Соня зрозуміла і вдала, ніби підводиться, чекаючи наказу.

— Залишайтесь. А ти можеш говорити вільно.

Тоді чоловік дістав із-за пазухи засмальцьовані папери й простяг їх Аділь-беєві.

— Це твій паспорт?

— Ні. Це паспорт одного чоловіка, який помер. Перед смертю він сказав: "Якщо зі мною станеться нещастя, віднеси папери в консульство, щоб повідомили сестрі, вона живе в Ізмірі".

Соня, мабуть, зрозуміла, що нотаток робити не слід, і скористалася цією перервою для того, щоб упорядкувати свої папери.

— Поясни.

Чоловік підійшов до дверей, щоб пересвідчитися, що їх ніхто не підслуховує.

— Я проводив шістьох чоловік гірською стежкою. Коли ми майже прийшли, згори почали по нас стріляти, й один із шістьох залишився там.

— Ти багатьом так допомагаєш?

Чоловік нічого не відповів, тільки взяв хутряну шапку і, уже виходячи, гримнув:

— Ви зробите з паперами все, що треба?!

Настала обідня перерва, кабінет спорожнів. Соня саме надягала капелюшка.

— Ви не сердитесь?

— А чому я маю сердитись?

— Через ту жінку…

— Ви не могли повестися інакше. Я хочу попросити у вас дозволу не приходити сьогодні по обіді. До нас у порт прибуває ескадра…

— Гаразд.

Хіба можна її поцілувати чи казати їй ніжні слова, коли вона тримається так офіційно? До того ж він не міг забути про чоловіка, який щойно пішов із консульства, а також Нейлу, чиї парфуми все ще відчувалися в повітрі, псуючи йому настрій.

— До завтра, Аділь-бею.

— До завтра.

Пополудні натовп просто-таки жбурляв його з вулиці на вулицю, наче якусь непотрібну річ. Про свято цього дня Аділь-бей нічого не знав. Вийшовши на вулицю, він одразу наткнувся на кінних міліціонерів, що перегородили прохід. Консул звернув на іншу вулицю. Уздовж тротуарів вишикувалися шеренги цікавих, на всіх будинках маяли червоні прапори, через вулицю були натягнуті гасла. Де-не-де під самими дахами висіли неймовірно, просто відразливо великі портрети Сталіна.

Там, де вже можна було розгледіти щось схоже на колону, кінні міліціонери з нагаями в руках мовчки відтісняли людей набік. Аділь-бей

опинивсь у якомусь підворітті. Він майже нічого не бачив: люди простували шеренгами, несучи прапори, гасла, транспаранти з профілем Леніна. Йшли музиканти, потім — моряки в білих куртках із синіми комірами; довгі стрічки з безкозирок спадали їм на плечі.

Ніхто не кричав, ніхто не говорив, у загальній тиші чути було тільки музику.

Колона пройшла, і зчинилась якась метушня. Всі цікаві кинулися в один бік. Здалеку Аділь-бей побачив прикрашену червоним оксамитом сцену. Але натовп знову підхопив його й поніс до моря.

Поруч з іноземними суднами стояло п'ять військових кораблів. Зірки на бортах відбивались у блискучій воді. На фасаді будинку профспілок кілька юнаків закінчували розвішувати лампочки, які утворювали величезний напис.

Аділь-бей аж здригнувся, почувши зовсім поруч автомобільний сигнал. Він навіть відскочив убік, а Джон, що сидів за кермом, пригальмував і зареготав, як навіжений.

— Ну як?

Американець був розчервонілий, неохайно одягнений.

— Вам куди? Сідайте, підвезу! — Джон відчинив дверцята, й Аділь-бей не зважився відмовитись.

— Вас не запросили на бенкет? Вони дають великий обід на честь офіцерів флоту.

Ніколи не можна було сказати напевно — глузує Джон чи говорить серйозно.

— А для початку одного вбивають...

— Кого — одного?

— Якогось типа. Це сталося поруч із моїм будинком, на подвір'ї казарм "гепеу". Години о другій туди привели чоловіка. Вигляд він мав геть отупілий. Його поставили до стіни і всадили в нього кілька куль. То був нібито якийсь горянин, що знав стежки через кордон і показував їх...

Вони під'їхали до переробного заводу.

— Куди вас відвезти?

— Я вийду тут.

Аділь-бей був геть блідий. Хвилину він нерішуче мовчав, потім запитав:

— Той чоловік мав вуса?

— Ага, такі гарні, пишні вуса — як у ваших селян.

— Дякую.

— А як там Нейла?

Та Аділь-бей уже нічого не чув. Він швидко попростував під гарячим сонцем геть. У голові в нього гуло від спеки. Вулицю знову перекрили, та він, поблукавши трохи, все ж таки дістався до будинку, де його звичайно приймав службовець іноземного відділу. Двері стояли відчинені, всередині все було також відчинене. Але марно він заглядав до кабінетів — ніде ні душі.

Коли Аділь-бей знов опинився на вулиці, святкова церемонія вже закінчувалася, й натовп, змішавшись із моряками, рушив до міста. Моряки йшли по троє-четверо, у них були поголені потилиці й рожеві обличчя; загалом вони мали вигляд добре нагодованих людей.

Це були переважно біляві, високі, широкоплечі, трохи гладкуваті хлопці з півночі — мабуть, із Балтики; вони радісно всміхалися місту, прапорам і гаслам. Відчувалося, що це — справді свято. Поруч із деякими моряками вже йшли дівчата в білих сукнях — мабуть, робітниці з порту чи з нафтопереробного заводу. Аділь-бей шукав Соню. Він навіть повернувся до консульства, щоб переконатися, що вдома її нема. Вікна в Коліних були зачинені.

Він швидко подався вулицею і за кілька хвилин уже дзвонив у двері італійського консульства.

— Передайте мою візитну картку пані Панделлі.

З тераси долинав гамір. Слуга запросив Аділь-бея ввійти. Пані Панделлі зустріла його сама. Вона була така доброзичлива й щира, неначе ніяких непорозумінь між ними й не сталося. І навіть сам Панделлі у кремовому костюмі підвівся йому назустріч із крісла, де, як завжди, сидів розвалившись. А чийсь солодкавий голос спитав:

— А я? Зі мною не вітаєтесь?..

То була Нейла. Вона хрумтіла печиво.

— Ви так довго на нас гнівалися! — промовив Панделлі без іронії в голосі.

Тераса була залита сонцем. Як і минулого разу, подавали чай. На балконі Аділь-бей помітив вивішені поруч італійський та радянський прапори.

— Ви теж прикрашаєте фасад? — здивувався він.

— Робити це стало необхідно відтоді, як італійський уряд визнав Радянську владу. А ви?

— Не знаю… Я прийшов спитати…

— Чаю чи лимонаду? — запропонувала пані Панделлі. Її плечі вже помітно засмагли на південному сонці.

— Дякую. Здається, сьогодні вбили чоловіка, одного з моїх відвідувачів. Він побував у мене вранці.

Панделлі закурив дорогу сигарету і з байдужим виглядом пустив дим.

— А про що ви хочете дізнатися?

— Передусім, чи це правда. А потім…

Панделлі натис на кнопку дзвінка. Увійшов службовець в окулярах у черепаховій оправі. Консул щось сказав йому по-італійському. Службовець швидко глянув на Аділь-бея й кивнув головою.

— Так, це правда, — сказав консул. — Його арештували на вокзалі, він чекав там на тифліський поїзд.

— Сідайте, прошу вас, — наполягала пані Панделлі.

Аділь-бей машинально сів, але заспокоїтися не зміг. Він просто не йняв віри. Коли службовець в окулярах вийшов, Аділь-бей тривожно роззирнувся й промовив:

— Вранці він признався мені, що допомагав переходити кордон тим, що хотіли дістатися до Туреччини.

— І що ж?

— Він сказав про це тільки мені.

— Ви були самі?

— Так. Правда, в кабінеті ще сиділа моя секретарка…

Нейла вибухнула сміхом.

— Сестра начальника морського "гепеу"! — кинула вона.

Панделлі знизав плечима:

— Чого ж ви хочете від мене?

— Як ви гадаєте, за ним могли слідкувати вже тоді?

— Ні.

— Чому?

— Тому що в такому разі він не зміг би побувати у вас.

— Чому ви не берете тістечка, Аділь-бею?

— Дякую, мадам. Вибачте мені, але я вперше…

— Що ви знаєте про того розстріляного? — зітхнув Панделлі. — Щомісяця, нещасний мій друже, тут зникають люди, які жили поруч. І ви

гадаєте, цим хтось переймається? Навіть батько, на очах у якого заарештовують сина, не наважується спитати, за що!

— А що б зробили ви на моєму місці?

— Нічого. Чоловік уже мертвий, чи не так? Будьте люб'язні, наскільки це можливо, зі своєю секретаркою, а всю цю історію забудьте.

Тим часом Нейла уважно вивчала Аділь-бея.

— Очевидно, наш друг був із нею аж надто люб'язний, — промовила нарешті вона, злостиво посміхаючись.

— Що ви хочете цим сказати?

— Що вона досить тендітненька і що я вперше в житті зустрічаю російську секретарку, яка дбає про господарство свого шефа.

Панделлі всміхнувся крізь сигаретний дим.

— Не дратуйте Аділь-бея, — сказала його дружина. — Ви ж знаєте, він не любить жартів.

— В кожному разі, — додала Нейла, — якщо це не жарт, то це ще не скінчилося.

— Знаєте, що вам слід зробити передусім? — Тепер Панделлі говорив без іронії. Схоже було на те, що він сприймає ситуацію серйозно. — Ідіть до себе й вивісьте червоний прапор.

— Спасибі за пораду. Прошу пробачення за мій візит.

— Що ви, що ви! У цьому домі на вас завжди чекають!

Але, опинившись на тротуарі, Аділь-бей почув вибух Нейлиного сміху, а потім — приглушений голос Панделлі: "Тихо, він може почути!" — "Що мені до того!" — заперечила Нейла.

Кінна міліція поверталася з демонстрації. Вершники їхали клусом, і вузькі вулички аж здригалися від тупоту копит. Матроси з блакитними комірами, дівчата в білому — всі йшли до порту, й Аділь-бей мусив пробиватися крізь натовп, щоб почепити в себе червоний прапор.

Цього разу вікно навпроти було розчинене. Соня стояла перед дзеркалом; на ній була нова сукня. Її невістка, стоячи навколішки й тримаючи в губах шпильки, щось припасовувала. Сукня з чорного сатину була оздоблена воланами.

Чіпляючи прапор, Аділь-бей не міг не наробити шуму. Соня повернула голову й усміхнулася швидкою загадковою усмішкою, яка відразу ж і зникла з її обличчя. Потім вона щось сказала невістці, і та підвелася, щоб зачинити вікно. На вулиці ще гриміли фанфари. Аділь-бей намагався не чути телефону, а коли нарешті взяв трубку, то було вже пізно.

7

Він не мав сили ані заперечити, ані всміхнутися, коли пані Панделлі сказала йому, складаючи до коробочки карти:

— А знаєте, Аділь-бею, ви починаєте досить непогано грати в бридж! Панделлі відкинувся назад у кріслі, припалюючи ще одну рожеву сигаретку.

В таку пору господар звичайно вже сидів з напівзаплющеними очима й позіхав, чекаючи, поки розійдуться гості. Але цього разу він, навпаки, сказав Джонові, що сидів, як завжди, з розстебнутим коміром:

— Налий собі ще віскі!

У великому, обкладеному кахлями каміні тихо горів вогонь. За вікном лопотів дощ, час від часу було чути, як під вагою струменів аж гуде ринва. У вітальні засвітили гасові лампи — струм уже вимкнули.

— Отже, нашого перського друга сьогодні вранці таки відіслали? — запитав Джон, наповнюючи свою чарку.

— Так, ще й з двома супутниками в купе, — відказав Панделлі. — А ви знаєте, скільки дорогих килимів йому пощастило вивезти звідси за кордон менше ніж за рік? Сто вісімдесят! Я вже не кажу про самовари, ікони та інші художні дрібнички… — Він обернувся до Аділь-бея. — І ваш Фікрет піймався саме на тому, що допомагав йому. Пригадуєте, як у цій вітальні, біля каміна, вони про щось домовлялися? А на другий день Фікрета, як то кажуть, накрила тінь, і досі про нього нічого не відомо. Що ж до пана Амара, то радянці звернулися до перського уряду з вимогою негайно відкликати консула. Сьогодні вранці він поїхав і, як я вже сказав, не сам.

— Чи правда, що його дружина залишилася? — поцікавилась пані Панделлі.

— Вона не була йому дружиною. Цю молодицю він підібрав десь у Москві, коли був там співробітником Ліги Націй. Тому вона й не змогла виїхати з ним до Персії.

М'яке й тепле повітря у вітальні навіювало сон. Відчуття сонливості додавали й два рожевих абажури. Панделлі випростав ноги й задоволено проказав:

— Ось і ще один день минув…

— На Різдво ви будете в Італії?

— "Авентіно" відпливає до Генуї двадцять другого. А двадцять четвертого ми будемо вже у Римі.

Панделлі вже всміхався Генуї, Риму, рідній домівці… На нього чекала двомісячна відпустка. Цього досить, щоб не хотілося спати, щоб усе, що стосується Росії, споглядати цілком байдуже. Йому вочевидь хотілося говорити ще й ще, ділитися своєю радістю з приводу від'їзду…

— Ви недавно повернулися з Новоросійська, Джоне? Це правда, що минулого тижня там виявили людоїдство?

— Там було так, — озвався Джон. — Міліція одержала донос і виїхала за вказаною адресою. Вони знайшли чоловіка, що сидів у льоху перед бочкою з рештками тіл своєї дружини й дочки. Його довелося вбити — він так палко захищав своє добро, що збожеволів.

— Що ви на це скажете, Аділь-бею?

— Нічого.

— Наш друг дуже змінився за ці три місяці, — зауважила пані Панделлі. — Побачивши його в перші дні, я не вірила, що він витримає. Однак він усе ж таки звик. Мені навіть здається, ви трохи поповнішали, Аділь-бею.

Справді, він погладшав. Але це не була ознака доброго здоров'я. Його тіло ставало млявим і пухким, погляд — важким і похмурим. Аділь-бей помітно постарішав.

— Отже, представляти консульський корпус невдовзі будете ви самі.

Аділь-бей спробував ввічливо всміхнутися. Відколи він почав щотижня ходити вечорами на бридж до Панделлі, господиня стала до

нього дуже люб'язною. Здавалося, вона вирішила опікуватися ним, захищаючи його від ущіпливих зауважень свого чоловіка.

— Ну, пора з вами прощатися, — сказав Джон, допивши чарку. – Сподіваюся, до вашого від'їзду ми ще побачимося. До речі, я побував на тому судні. Ходімо, Аділю.

Як завжди, Аділь-бей був напідпитку. Вони надягли плащі та калоші й почалапали залитою багном вулицею. Дощ умивав їхні обличчя. Вже почалася осінь, дощі йшли щодня, без просвітку, без жодного промінчика сонця. Багато вулиць перетворилися на бурхливі потоки.

— Ну то що, Аділю?

Дві мокрі постаті час від часу хилились одна на одну, а коли намагались обійти калюжу, то послизалися й штовхались.

— Я слухаю вас…

— Виходить, ви почали пити, га?

— Ні! А чому ви про це питаєте?

— Та так… Може, посидимо трохи в барі?

Аділь-бей здогадався, що має на увазі Джон. Почувши слова пані Панделлі про те, що Аділь-бей дуже змінився, Джон, певно, вирішив, нібито причина цієї зміни — пияцтво. Аж ніяк! А втім, Аділь-бей і сам не пояснив би до пуття, що з ним коїться. Все почалось того дня, коли розстріляли турка, який переводив людей через кордон. Тоді Аділь-бей надзвичайно розхвилювався, але потім якось раптово збайдужів. У нього ніби щось надірвалося всередині.

Наступного ранку він нічого Соні не сказав і взагалі цілий день не розмовляв із нею. За два тижні він жодного разу не попросив її прийти ввечері. За ці самотні вечори обличчя його поволі набуло розм'яклого, байдужого виразу, причину якого Джон і побачив у пияцтві.

Коли Аділь-бей щойно приїхав до Батумі й познайомився з подружжям Панделлі, він ладен був розділити з ними цю частку свого життя, приготовану долею, проте наштовхнувся на порожнечу й навіть певну ворожість. Блукаючи вулицями міста, він намагався злитися з натовпом, але й натовп не приймав його, уникав із ним будь-яких контактів. Вже втрачаючи надію, Аділь-бей ухопився за Соню. Але ніколи він не почував себе таким далеким від неї, як тоді, коли вона стала його коханкою.

Може, причина в тому, що він — турок, а вони — росіяни, італійці й навіть оці перси, яких усі зневажають? А може, просто в тому, що він — це він, Аділь-бей?

У кожному разі, щойно Аділь-бей робив спробу жити так, як йому здавалося правильним і природним, він одразу ж опинявся немовби перед невидимою стіною. Сам того не бажаючи, він ставав таким самим інертним, як і всі довкола, а може, навіть інертнішим. Адже це не потребувало жодних зусиль, це відбувалося якось само собою…

Самотність не залишала його ніде — ні в розмовах із відвідувачами, ні в іноземному відділі, ні на вечірках у Панделлі. Самотність стала в нього наче захисною димовою завісою, що давала змогу не бачити нічого навкруги.

Скажімо, як він міг не помітити з першого ж дня, що всіх тут тримає не власна воля, що всі тут ніби чимось прикуті?! Тому й шукає Джон порятунку в пияцтві, тому й улаштовують Панделлі заслін від усього довкола у вигляді свого міщанського комфорту і ладні тягти його за собою навіть у пустелю.

А Соня! А Колін! Хіба той чоловік, повернувшись з роботи, виявляє до дружини якісь щирі почуття? І в кооперативному ресторані кожне обідає у своєму кутку, наодинці з власними думками. А вуличний натовп? Невже тільки ставши натовпом, люди відчувають потребу чи обов'язок приходити до маленького бронзового чоловічка, що стоїть на подобі земної кулі?

І він, Аділь-бей, також виявився таким самим, як і кожне з них, от і все. Він теж знайшов собі закуток, з якого можна дивитися на решту людей з презирством самотньої тварини.

Удвох із Джоном вони чалапали в темряві по багні, поки опинилися на порозі бару, де навіть у цей час стовбичило троє дівок. Американець фамільярно привітався з ними.

— Ви їх знаєте?

У барі вони або просто розмовляли за чаркою, або грали в бридж, але дружбою такі взаємини не були — кожен лишався сам по собі. Фасад будинку був досить похмурий, але форма тут якраз відповідала змістові. Світляна вивіска осявала частину брудної вулиці й трьох дівок із знебарвленими під дощем обличчями; поодинокі вогники на суднах де-не-де пробивалися крізь пелену дощу. Джон саме спинився на порозі й іронічно поглядав на Аділь-бея.

Обидва вони мали однаковий вигляд: у кожного промоклий до нитки одяг, змарніле обличчя, мляве від нудьги тіло, а в душі — відчуття байдужого, повільного згасання.

Обидва стежили потай один за одним і зневажали один одного. Джон поглянув на дівок, потім — на Аділь-бея.

— Я знаю їх усіх! — заявив він з таким виглядом, наче міг проникнути зором крізь усім стіни в місті, розгледіти всі кімнати й усіх

мешканців. — Сотні, Аділь-бею! Полічіть! Одна за одною, і так протягом чотирьох років…

Він штовхнув двері й дозволив швейцарові скинути з себе плаща. Аділь-бей не поспішав за ним услід. Він розглядав збоку свого супутника, намагаючись уявити, як той іде вуличкою, обійнявши якусь дівку.

— Ви платите їм карбованцями?

— Вони надають перевагу доларам, бо з ними можна піти до Торгсину. Там радянських грошей не приймають, зате завжди є хліб і все інше…

— Сотні! — повторив Аділь-бей, який доти бачив лише кількох дівок у барі та на вулиці.

Вони стояли біля червоної стойки, не оглядаючись на залу, де в цей час сиділо лише кілька моряків.

Чому Джон поводиться з ним, Аділь-беєм, так само поблажливо, як і Панделлі?

— А крім того, тут є ще сотні жінок, яких я не знаю. Це непогані жіночки — скажімо, як ваша секретарка, — але їхньої платні їм не вистачає навіть на їжу, тому вони підфарбовують губи і… З вашим попередником ми частенько погулювали ночами, кожен у своїй компанії. Інколи ми стикалися на одній вулиці чи в одному будинку, а часом навіть в одному коридорі. Я був би здивований, якби ваша секретарка не пройшла крізь усе це.

Залу осявала кругла жовта лампа. В її млявому світлі вирізнялися лише білі квадрати скатертин. Коли жінки проходили повз лампу, їхні

червоні та блакитні сукні набували химерних відтінків, нагадуючи скляні вази.

— Віскі?

— Як вам завгодно.

Джон дивився на нього з іронічною усмішкою. Аділь-бей уже навіть не злився на нього, цілком поринувши в споглядання жовтої лампи. Хіба він сам не міг би волочитися за жінками, як оцей американець? Чи найняти таке розкішне помешкання, як у Панделлі? Зробити те й те зовсім не важко. Чому ж він цього не робить?

Раптом поруч почувся знайомий голос:

— Вітаю вас, любий Аділю!

Це була Нейла. Простягнувши руку, вона сміялася з його збентеженого вигляду.

— Я сяду, можна? Ви не раді мені, поганцю? Гарсоне, бенедиктину! А знаєте, ви мені потрібні — як офіційна особа, як представник Туреччини.

Джон загадково всміхнувся, і Нейла фамільярно, як давня подруга чи спільниця, взяла його у свідки.

— То ви йому вже розповіли?.. Так ось, Аділю, ви гадали, що я — персіянка. Але насправді я туркеня, хоча й народилася в Росії. Мій дід походив з Анкари, звали його Ахмад. Треба, щоб ви допомогли мені зібрати потрібні папери й дістати паспорт…

— Побачимо, — сказав Аділь-бей, спорожнюючи склянку. Він мляво подивився на Нейлу, потім на Джона й запитав себе, чи вистачило б у

нього зараз сили потанцювати. Ще не минуло й року відтоді, як у Відні під цю саму музику він танцював цілими ночами. Але тепер консулові не до танців. І не до Нейли, яку зараз так легко повести з собою. Байдуже йому й до решткі жінок у цьому барі. Хоча, сказати правду, декотрі з них досить гарненькі. Може, причина — в перевтомі?

— Коли можна прийти до вас?

— Коли завгодно.

— А ота біленька мишка завжди при вас?

Аділь-бей не зрозумів і здивовано глянув на Нейлу.

— Ну, ваша юна росіянка! — пояснила вона, зиркнувши на Джона.

— Так.

— І ви задоволені?

— Чим?

— Нею!

Він знизав плечима так само мляво, як робив Джон. Все це не має сенсу. І Нейла говорить, аби говорити. Аділь-бей відчував себе цілком у полоні спиртного й музики. Він міг би просидіти тут іще з годину, але офіціанти вже почали прибирати зі столиків. Усі попідводились. Нейла спробувала взяти консула під руку, але він рішуче відступив убік.

— То ви не проведете мене?

— Ні.

— А ви, Джоне? Машина з вами?

— Ні.

Не залишалося нічого іншого, як розійтися в різні боки. Жінок на порозі бару вже не було. Погасла й вивіска.

Аділь-бей не затуляв обличчя від дощу, не дивився, куди ступає. Штани вже були забрьохані по самі коліна. Праворуч шуміло море, але видно нічого не було, навіть відблисків на його поверхні.

Він уже знав майже всі вулиці в місті і навіть підворіття, де просто на голому камінні ночували бездомні. Цих людей Аділь-бей також уже знав. Він знав уже все! Він побував у крамницях, у кооперативах і конторах, хоч усе це його й не стосувалося — адже турецького консула мали обходити тільки справи турків.

Однак це стало його потребою, навіть пристрастю. Місто здавалося йому живою істотою, що не бажала знати Аділь-бея чи, правильніше сказати, просто не помічала його, примушуючи, мов бездомного пса, самотньо блукати вулицями. Він ненавидів це місто — так ненавидять жінку, яка відмовила. Сумна й безрадісна ця пристрасть. Отже, Аділь-бей вирішив вишукувати й розкривати всі виразки цього міста.

— Всі мають право працювати, заробляти й не знати голоду, — казала Соня. Вона й сама була наче втілення цього міста! Така ж холодна й нещира, вона не відхиляла його любощів, як ото вуличний натовп не боронив йому прогулюватися від пам'ятника Ленінові до нафтопереробного заводу.

І Аділь-бей прогулювався, уважно розглядаючи все довкола. Якась стара жінка годинами стояла під дощем, уперто пропонуючи перехожим несвіжу рибу. Може, вона й не сподівалася дочекатись покупця?

— Скільки? — запитав її Аділь-бей.

Діставши не без труднощів російську граматику й словника, він вивчив кілька фраз. Це був ніби його виклик цьому місту.

— П'ять карбованців, товаришу.

Ще один чоловік років сорока цілий день марно продавав цигарки — без коробок, на штуки. Сардонічно посміхаючись, Аділь-бей пригадував добре вгодованих моряків, пригадував Соню в клубі і її нову чорну сатинову сукню, пошиту до свята, пригадував її спокійні відповіді й нарешті — розстріляного горянина.

Другого дня Аділь-бей запитав дівчину, навіть не дивлячись у її бік:

— У Чорному морі дуже багато риби, правда ж? Тому вона, гадаю, має бути у вас дуже дешева?

— Так, вона дешева.

— І скільки ж вона коштує?

— Карбованець чи два за кілограм.

— Цікаво. А на ринку три нещасні рибини продають за п'ять карбованців.

Аділь-бей відчув, що Соня схвильовано дивиться на нього: було чутно, як нервово дівчина шелестить паперами.

— Бо то — вільний ринок, який ми хочемо ліквідувати. А в кооперативі…

— У кооперативі риби немає зовсім. Я там нещодавно був.

— Вона там часто буває.

— За останні два тижні — жодного разу.

— Це залежить від улову.

Вперше йому хотілося — Аділь-бей і сам не знав чому, — щоб Соня заплакала. Мабуть, це принесло б йому полегкість. Він вирішив перевірити, чи згодиться вона прийти ввечері, якщо він попросить. І вона прийшла — м'яка й спокійна, як завжди. Чому вона прийшла? Щоб довідатися більше про людей, яких потім розстріляють? Щоб знайти, за що розстріляють його самого?

Що означають для неї його обійми? Або чиїсь інші обійми? Вона ж нікого не кохає! Вона просто йде вперед — горда, розміреним кроком, дивлячись перед себе скляними сірими очима невинного підлітка. Ці очі час від часу спиняються на людях чи на речах, але ніколи в них не відбивається нічого, крім цікавості.

Які цікаві відкриття робив Аділь-бей у ці безконечні дні, коли блукав по місту! Правда, блукання його стомлювало, тим більше, що він, опинившись на вулиці, не міг ані випити кави, ані завітати до когось у гості. На його запитання люди відповідали дуже квапливо й одразу ж бігли геть, а то й зовсім не відповідали, зі страхом тікаючи від нього. Одного разу він подарував маленькому хлопчикові карбованця. Це помітив якийсь перехожий, і не встиг Аділь-бей відійти й двох кроків, як хлопчик, діставши ляпаса, перелякано викинув карбованця в канаву.

Кілька разів, як-от у цьому випадку, Аділь-беєві ставало лячно, але здебільшого він почувався людиною, яка марно намагається перебороти ганебну пристрасть.

Чому його всі обманюють?

Він повертався до консульства злий, але з новими враженнями.

— Вже три тижні в Батумі ніхто не їсть картоплі. А тим часом у готелі "Ленінський", де зупиняються високі чиновники, продають свіжу ікру, шампанське, шашлики...

— То для іноземців.

— Там не буває більше двох іноземців на рік!

— А хіба ваші міністри харчуються не краще, ніж прості люди?

Аділь-бей уже й не пригадував, коли це почалося. У всякому разі після того, як розстріляли провідника-горянина. Та трагедія сталася, можна сказати, просто в консульстві. А чоловік же так не хотів говорити при Соні!.. І він, Аділь-бей, дозволив цій росіянці залишитись і слухати! Йому слід було б виставити її за двері. Але чи не трапилося б тоді чогось із ним самим?

Від того дня Аділь-бей, коли дивився на Соню, відчував лють, розчарування, тривогу, а іноді — майже панічний страх. Вона приходила ненавидіти його! Ненависть він бачив у її очах — ненависть, яку він, не бажаючи того, викликав, певно, сам.

А Джон гадав, що Аділь-бей п'є! А пані Панделлі вітала його з прекрасним виглядом і успіхами в бриджі!

Аділь-бей штовхнув двері, ввійшов, засвітив свічку й послідовно почав робити те, що робив щовечора. Може, саме ця узвичаєність та монотонність і надавали всім його рухам якоїсь інтимності, навіть чарівності. Спершу він сів у крісло й скинув калоші. Потім якийсь час

сидів у самих шкарпетках і дивився на тіні, що коливалися на стінах, на полум'я свічки, на фасад навпроти.

Соня спала. Її брат із дружиною також.

Завтра Аділь-бей розмовлятиме з чоловіком із Новоросійська. Завтра його секретарка з витягнутим обличчям знову заперечуватиме очевидне. А сьогодні ввечері, перед тим, як прийшов Джон, пані Панделлі сказала щось цікаве… Що саме? Ах, так! Пригадав. Вона розповідала про свою відпустку в Італії, а тоді додала:

— А ось Джон тут уже чотири роки і ще жодного разу не виїздив із Росії. Правда ж, це досить дивно? Він більше, ніж ми, обізнаний з усім, що тут діється, але нічим не переймається…

Може, Джон — теж один із них? Чому б і ні? Адже виявилося, що Нейла — не дружина панові Амару, а звичайна московська шльондра. Але що до того йому, Аділь-беєві? Скільки можна наслідувати поведінку інших — людей на вулиці, службовців в установах, Коліна та його дружини — завжди мовчати, відгородившись від усього у власному лігві?! Так можна дійти до того стану, коли думаєш лише час від часу, а загалом живеш, немов уві сні!

Два тижні тому, коли Аділь-бей зайшов до іноземного відділу, йому несподівано сказали:

— А ми знайшли вам служницю!

Він зрозумів цю фразу ще до того, як почув переклад, але навіть оком не змигнув.

— Дякую, — коротко відказав Аділь-бей.

До цієї служниці він так жодного разу й не заговорив. Вона приходила вранці і вдавала, ніби прибирає в кабінеті. До обіду тинялася в спальні чи на кухні, які, втім, залишалися такі самі брудні. Коли пополудні Аділь-бей несподівано повертався додому, то щоразу заставав служницю з якоюсь жінкою або й чоловіком на кухні, але вдавав, ніби не помічає цього. Може, вони вирішили, що самої Соні мало для того, щоб стежити за ним?

Сидячи в кріслі, Аділь-бей розв'язав краватку, розстебнув комірець сорочки і вирахував, що вже рівно три тижні не запрошує Соню на вечір.

І це дуже добре! Першого разу він витримав тільки два тижні. Та коли Соня прийшла, навіть її обнадійлива усмішка не зворушила його. Після коротких нервових обіймів Аділь-бей сердито кинув:

— Я мушу йти!

Щотижня він учився в Панделлі грати у бридж. Пані Панделлі, яка добре до нього ставилася, охоче повторювала:

— Ви, турки, не такі, як ми. Ви загадкові люди!

Якби Аділь-бей мав досить бромового настою, то, мабуть, спав би цілими днями! Але ліків зі Стамбула так і не надіслали. Натомість його покликали до іноземного відділу й показали стограмовий пакуночок із штампом аптеки, біля якої він жив два роки.

— Що ви хочете з цим робити?

— У мене безсоння. Ваш лікар порадив мені настій брому.

— А може, вам треба робити гімнастику чи просто трохи гуляти перед сном?

— Повторюю: так мені порадив лікар.

— Він не казав, що треба аж сто грамів!

— Це правда. Але я замовляв про запас.

— В такому разі ми передамо пакуночок лікареві, і він видаватиме вам маленькі дози — відповідно до ваших потреб.

Аділь-бей не став протестувати. Та коли лікар приносив невеличкі пакетики з білим порошком, Аділь-бей просто їх викидав — так було безпечніше.

Він просиджував у кріслі до другої чи й до третьої години, поки свічка згоряла наполовину. Коли від неї залишалася рівно половина, він гасив її й лягав. А вранці виливав у раковину приготований служницею чай і відкривав, як і дотИ, консервоване молоко.

Цілими годинами Аділь-бей блукав вулицями, не вибираючи дороги. Він спостерігав, як розвантажують судна, а коли на нього не звертали уваги, заводив розмову з котроюсь із жінок, що робили ту роботу.

— Скільки заробляє вантажниця? — запитував він Соню, повернувшись до консульства.

— Не менш як десять карбованців на день.

— І на ці гроші можна прожити?

— Звичайно. Тим більше, що ті жінки не витрачаються на одяг.

— А на три карбованці можна? Дівчина зволікала з відповіддю.

— Це вже важче, чи не так? Навіть якщо задовольнятися тільки бавовняною сукнею та трусами, як оті дівчата. Так ось, вони заробляють по три карбованці на день!

— Хто вам сказав?

Аділь-бей замовк і почав ходити колами по кабінету. Позираючи раз у раз на Соню, він помітив, що вона зблідла, а плечі в неї стали неприродно рівні й напружені. Та хіба він не знав, що й у неї самої тіло розм'якло від недоїдання?

Одного разу Соня якось невпевнено сказала:

— Аділь-бею, дозвольте мені дати вам одну породу. Щодня ви відкриваєте банку консервів, з'їдаєте одну сардинку чи шматочок тунця або й зовсім нічого не берете. А це погано впливає...

— А якщо я не хочу їсти?

— То сховайте консерви або викиньте їх кудись! — Вона говорила, не дивлячись йому в очі.

Це мало не зворушило його. Але натомість він закричав:

— Отже, вони збираються тут, щоб поділитися рештками моєї їжі?!

— Хто — вони?

— Люди, яких я тут застаю, коли несподівано повертаюся!

— Та що ви, ні! То, мабуть, батько й мати вашої служниці. До того ж у неї є дорослий син.

— Який нишпорить серед моїх паперів?

— Та що це з вами?

— Я його бачив!

У неї залишилася тільки одна відповідь:

— Хіба у вас на батьківщині прислуга ніколи не цікавиться справами своїх господарів?

Аділь-беєві спало на думку, що бліднути ще дужче Соні вже небезпечно. Минулого разу, після цілогодинних намагань дошкулити дівчині, він усе-таки попросив її прийти ввечері. Соня тоді пробурмотіла:

— Для вас це так важливо?

— Ні! — відказав він.

І ось від того дня минуло вже три тижні.

Свічка вже наполовину згоріла. Аділь-бей підвівся, перейшов до спальні й почав роздягатися. Він так і не розпорядився пошити й повісити фіранки. По шибках квапливо скочувалися тремтливі краплі. Посеред вулиці біг і шумів, наче лісовий струмок, справжній потік. Вікно навпроти було зачинене.

Аділь-бей ліг і дмухнув на свічку, як це робив щовечора. Лежачи з розплющеними очима, пригадав пана Панделлі; той був так пересичений радістю, що навіть зітхати забув. Італієць тішився тим, що завтра мав вирушити на борту "Авентіно" додому.

А поруч з обличчям Панделлі Аділь-беєві ввижався лютий образ чоловіка з Новоросійська. Сидячи поруч із дочкою, він ладен був захищати її від будь-яких зазіхань перехожих. Не забути б розповісти про цього чоловіка Соні. Та Аділь-бей знав: Соня й тут знайде що відповісти. Мовляв, а хіба в Туреччині немає голодних?

У такому разі він покаже їй знімки стамбульських базарів, де прилавки завалені фруктами та городиною. А чи бачила вона коли-небудь ціле ягня, засмажене на рожні просто серед вулиці? За кілька піастрів можна купити повну тарілку м'яса! Скільки разів на місяць вона їсть м'ясо? А Соня ж якраз у тому віці, коли жіноче тіло формується. Її маленькі груди вже починають обвисати, а тіло м'яке й бліде.

Чому вона ставиться до всього так категорично?

Чому вона мовби кидає йому виклик? Це ж так просто — стати добрими друзями, розмовляти відверто й щиро! І чому вона завжди дивиться на нього з такою холодною цікавістю? Іноді, коли Аділь-бей тримав її в обіймах, здавалося навіть, що Соня його жаліє. А коли його очі збуджено спалахували від думки, що вони самі, в обіймах одне одного, Соня часом холодно запитувала:

— Що з вами, Аділь-бею?

Тим гірше для неї. Так далі тривати не може! Але й Соня вже не така, яка була колись. На її повіки лягли темні смуги, а коли Аділь-бей несподівано опинявсь у неї за спиною, вона здригалася.

Взимку вона носила ту саму чорну сукню, що й улітку, і того самого капелюшка, а зверху — благеньке манто з козячого хутра, на якому видніли сліди минулих років. Двічі чи тричі він бачив, як вона плела на роботі рукавички.

Жінки з бару харчувалися краще. Але Джон сказав, що через два-три місяці їх відсилають до Москви, щоб вони не зав'язали ні з ким серйозних стосунків.

"Одну з них, — кинув якось Джон, — убили за те, що вона довірилася бельгійському моряковi й щиро розповіла йому про своє життя". Аділь-бей забув розказати про це Соні. А втім, вона й сама має знати про такі речі. Дівчина знає все. І все ж йому хотілося, щоб вона почула це з його вуст.

Часом дощ припускав рясніший і обертався на справжню зливу. Тоді гучніше шумів і потік. Так тривало кілька хвилин, а по тому дощ знову трохи вщухав. У будинку навпроти горіло світло. Там була Соня. Джон розповідав йому і про неї. Та й про Нейлу теж. Чому всі заводять із ним розмову про його секретарку, так наче, крім цієї блідої дівчини, в місті більш нікого нема? А тим часом жінок тут сотні! Тепер він знає й про це.

Щодо Соні, то сили її вже вичерпуються, це ж ясно. Боротися з ним, Аділь-беєм, їй усе важче й важче.

Аділь-бей перевернувся на другий бік. Він засинав, і йому здавалося, що він котиться з крутого схилу. Але шум дощу й далі переслідував його, перетворюючись уві сні на потріскування друкарської машинки: секретарка із стомленими очима закінчила друкувати одне речення і обернулася, чекаючи наступного.

Не забути б розповісти їй про того чоловіка з Новоросійська!

8

Але другого дня Аділь-бей не сказав Соні нічого з того, що хотів сказати, навіть не обмовився про чоловіка з Новоросійська. Уночі він задихався, хоча й лежав майже не вкритий, — це траплялося з ним усе частіше. Аділь-бей намагався пригадати, чи не бувало з ним чогось

такого раніше, але ранкових пробуджень у мокрій від поту білизні він не пам'ятав. Прокидаючись, він почував ще більшу втому, ніж звечора. Довго лежав, дивлячись просто в стелю, доки поверталися хоч якісь життєві сили. Вигляд у нього ставав жахливий. З'явилася гіркота в роті, якої досі він також не помічав.

Та цього ранку чоло було ще мокріше, ніж звичайно. Зусиллям волі він примусив себе встати й підійти до умивальника. Все ще шумів дощ. Повітря, що просочувалося крізь кватирку, було насичене вологою.

На фіранках у вікні навпроти вимальовувалася тінь Колінової дружини, що саме збиралася на роботу.

Аділь-бей зупинився біля дзеркала, чекаючи, поки натече вода в миску. В око йому впало, що борода в нього стає густішою, ніж була доти, і тут він згадав, що в мерців бороди ростуть швидше, ніж у живих! Він висякався і сплюнув на хусточку. І раптом усе довкола змінилося... Від несподіваного страху він обм'як, засіпало в шлунку, заболіло серце. Аділь-бей не наважувався ще раз глянути на хусточку, де виразно яскріли плями крові. Він боязко зиркнув у дзеркало, прислухаючись, як служниця чимось грюкає в кабінеті.

Невдовзі прийшла Соня, і жінки заговорили так швидко, що він нічого не міг зрозуміти. Він уявляв собі, як Соня ставить на камін сумочку, вішає капелюшка, скидає калоші...

Коли Аділь-бей у пом'ятій піжамі й капцях на босу ногу ступив до кабінету, Соня мало не підскочила на місці. Він помітив це й відчув задоволення принаймні від того, що викликає у неї страх.

— Негайно йдіть по лікаря.

— Ви хворі, Аділь-бею?

— Не знаю.

Він не став голитися, одягатись, навіть не втер спітнілого обличчя. Щоразу, проходячи повз дзеркало, він уважно себе оглядав. Якийсь час йому ще вдавалося зберігати спокій. Аділь-бей снував туди-сюди по кімнатах, тримаючи руки за спиною й похитуючи головою. Але тільки-но його погляд падав на хусточку, як знову поверталася паніка. Щелепи судомно, нетерпляче стискалися. Аділь-бей не зводив очей з дверей, ніби сподівався прискорити так появу лікаря.

— Але ж лікар буде російський! — розпачливо скрикував він. І, помовчавши, додавав: — Побачимо!

Він не помічав навіть, що розмовляє сам із собою.

— Треба, щоб лікар сам назвав мою хворобу.

Лікар прийшов разом із Сонею — вона привела його просто з лікарні. Аділь-бей впустив його до кімнати, потім зачинив двері на ключ і сказав:

— Огляньте мене!

Аділь-бей говорив, сардонічно всміхаючись, немовби кепкував зі свого співрозмовника.

— Вам погано?

— Дуже погано.

— Що вас турбує?

— Все!

— Покажіть язика... Скажіть "а!" Роздягніться...

Лікар приставив вухо до грудей Аділь-бея, і той подумав, що він, мабуть, знову зводитиме все до нервової перевтоми.

— Дихайте... Кашляніть... Дужче!..

Обличчя в лікаря було серйозне, хоч і не серйозніше, ніж звичайно.

— Ви певні, що не зловживаєте бромом?

Аділь-бей усміхнувся, однак не став признаватися, що жодного разу його не пив.

— Всі органи втомлені — так, неначе...

— Неначе що?

— Неначе ви вже довго чимось зловживаєте. Якимось снотворним чи спиртним... Ви не п'єте?

— Ніколи. А це не може бути щось інше?

— Не знаю. Ви не відчуваєте постійного болю в якомусь одному місці? Аділь-бей показав лікареві хусточку з плямами й кинув:

— Ось, будь ласка!

Всупереч його сподіванню, хусточка не викликала в лікаря особливого інтересу.

— Таке з вами трапилося вперше? Це досить цікаво, але зовсім не доводить, що у вас сухоти. Слухаючи вас, у легенях я нічого не почув.

Але якщо ви все ж таки хочете перевіритись, то треба зайти до лікарні й зробити флюорографію.

Чому лікар раптом схопив склянку води, що стояла біля ліжка? Він довго розглядав її, крутив у руках, потім знизав плечима й повернувся до Аділь-бея.

— То що ви мені припишете?

— Передусім — не пити брому. Ви їсте тут? Ота жінка в кабінеті — ваша служниця? — Лікар якось невдоволено подивився ліворуч, потім праворуч.

Аділь-бей не зводив з нього очей. Він уже почав про дещо здогадуватись і чекав слів, однак вони так і не прозвучали.

— То ви гадаєте, що причина — в їжі?

— Я цього не сказав. Немає ніяких підстав припускати, що це — наслідки неякісної їжі.

— Тоді що ж?

— Приходьте до лікарні. Там я зможу оглянути вас ретельніше.

— Ви не хочете говорити того, що думаєте?

— Я ще нічого не думаю.

То була неправда. І доказ цьому — те, як квапливо лікар кинувся до виходу, як довго не міг знайти ручку дверей. І все ж таки в кабінеті він зупинився й глянув на Соню та служницю.

— До лікарні! — повторив він Аділь-беєві.

Відвідувачі чекали. Соня запитала:

— Ви сьогодні прийматимете?

— Так.

Це "так" Аділь-бей вимовив, як погрозу. І пішов одягатися. Кожен точний рух коштував йому великих зусиль. Востаннє глянувши на себе в дзеркало, він сів за стіл і запитав:

— Хто перший?

Таким категоричним він не був іще ніколи.

— Ви кажете, нібито у вас зникла дочка, і її, на вашу думку, викрав турок? На жаль, шановна пані, нічим не можу допомогти. Я тут не для того, щоб шукати дівчат, які дозволяють себе красти. Хто далі?

Водночас він прислухався до кожного шарудіння в спальні, де була служниця, й важким поглядом стежив за Сонею, намагаючись нічого не пропустити, жодного її руху. Аділь-бей здавався сам собі восьминогом із чутливими мацаками. Він почав розглядати шкіру в секретарки. Її шкіра була така сама бліда, як і в нього, але то була зовсім інша блідість! Сонина шкіра завжди лишалася сухою, а в Аділь-бея вона від найменшого поруху, навіть від невеликої спеки ставала геть мокрою.

Соня писала. Двічі чи тричі вона підводила на нього очі. Аділь-бей відчував неприродність цих рухів — було видно, що це коштувало дівчині зусиль. Як йому вдавалося міркувати, спостерігати, прислухатися, незважаючи на безперервні розповіді відвідувачів? Нерідко Аділь-бей обривав довгі пояснення:

— Двома словами, будь ласка!

Отож уже об одинадцятій кабінет спорожнів.

— Що ви робили вчора ввечері? — грубо запитав він у Соні.

Дівчина завагалася. Мабуть, вона була здивована і його тоном, і самим запитанням.

— Ходила до клубу.

— А потім?

— Що ви маєте на увазі?

— Де ви ночували? Вдома чи, як ви це називаєте, у товариша?

— У товариша.

Вона просто й відверто дивилася на нього з готовністю витримати його погляд. Але погляд Аділь-бея скотився донизу, як вода, а потім загубився в сірому просторі за вікном.

— Можете йти.

— Але ж іще не час…

— А я кажу, можете йти! — крикнув він. — Пополудні ви мені не потрібні. Аділь-бей вийшов до спальні, але за хвилину повернувся:

— Ви й досі тут?

Вона не відповіла. Він дивився, як вона поволі збирається й виходить. Чоботи в калошах псували її вигляд.

— Якщо я буду вам потрібна... — почала вона, спинившись біля дверей, та потім зрозуміла, яка недоречна ця розмова, і вийшла.

Аділь-бей почав шукати у тлумачному словнику слово "отрута", потім — "трутизна", далі — "інтоксикація" і після кожної невдачі розлючено вигукував:

— Чорти б його взяли!

Це "чорти б його взяли" стосувалося чи то словника, чи то його упорядника, бо ні "отрути", "трутизни" там не виявилося. Тоді Аділь-бей знайшов "стрихнін" га "миш'як", щоб з'ясувати принаймні походження того гіркуватого присмаку в роті, з яким він щоранку прокидався. Мабуть, це й була та гіркота, про яку йшлося в словнику. Немає сумніву, його повільно отруювали! Але навіщо? Хто знає, може, це почалося ще першого дня, коли він приїхав. Чи не отруїли вони і його попередника?

Аділь-бей почав пригадувати деталі: як його нудило, а він гадав, що то — через несвіжі консерви... Та хіба у війну йому не доводилося їсти неякісні консерви? Але ж тоді нічого такого не ставалося...

Отже, це навіть не хвороба, а щось значно гірше! Помалу він втрачає життєві сили, стає обрезклим і млявим. Вранці Аділь-бей, дивлячись на себе в дзеркало, відчував відразу. Це таки миш'як! Або щось інше, але напевне отрута! Лікар це добре зрозумів — недарма ж він одразу заговорив про бром, а потім — заходився розглядати склянку. Аділь-бей також узяв ту склянку покрутив її в руках, але нічого не помітив. Правильніше сказати, він не був певний щодо запаху, який ішов від неї, бо тепер узагалі відчував усі запахи якось гостріше. Аділь-бей понюхав власну шкіру, і йому здалося, що й вона віддає гіркотою.

— Так! — мовив він. — Тим краще!

Тепер принаймні зрозуміло, що з ним коїться. Можна якось діяти. Аділь-бей заходив по кімнаті, час від часу вимовляючи вголос уривок якоїсь фрази або зухвало зиркаючи на вікно навпроти. Потім його погляд упав на телефон.

Кому зателефонувати? Панделлі заклопотані своїм багажем, за годину їх уже не буде вдома. А Джон? Американець вислухав би його, дивлячись каламутним поглядом і не випускаючи з рук пляшки віскі.

Але чому він, проживши в Батумі цілих чотири роки, як запевняє пані Панделлі, жодного разу не взяв відпустки й навіть не згадав про від'їзд? Чому місцева влада дає йому повну свободу дій, тоді як за рештою іноземців весь час слідкує?

— Алло! Дайте мені лікарню!

Лікареві Аділь-бей дзвонив тільки для того, щоб перевірити його реакцію.

— Це ви, лікарю? Вас турбує Аділь-бей. Ні, мені вже краще. Скажіть, чи говорив я вам уранці про те, що дуже пітнію? Мені якось не спадало на думку… Це триває вже кілька тижнів. До того ж мене постійно охоплює сум — здається, серце ось-ось зупиниться… Вислухайте мене до кінця! Я знаю, що кажу! Мій попередник помер через те, що зупинилося серце, так? Чи стверджуватимете ви, що це сталося не внаслідок повільного отруєння миш'яком?

Лікареву відповідь Аділь-бей не зрозумів. Мабуть, чоловік був дуже схвильований, крім того, у трубці, ніби десь далеко, чулися ще якісь голоси. Здається, лікар радив консулові не хвилюватися, почекати на флюорографію чи щось таке… У всякому разі, це був уже не той знайомий Аділь-беєві спокійний голос. Задоволений розмовою, Аділь-бей

поклав трубку. У нього було таке враження, наче він здобув перемогу. Так, настав час їх перемогти. Але кого?

Передусім треба зберігати спокій. А він і є спокійний! Він навіть підійшов до дзеркала, щоб помилуватися своїм спокоєм, потім відкрив банку консервованого молока, якого йому вистачало на сніданок.

Залишалося тільки уникнути отрути. Та Аділь-бей не знав як! Не завадило б тепер подихати свіжим повітрям. Він одяг плаща, взув калоші й вийшов. Гуляв години три. Незважаючи на втому, він старанно ступав крок за кроком. Аділь-бей так само пітнів, і пульс у нього був прискорений. Час від часу консул зупинявся посеред вулиці й переводив дух, а перехожі з цікавістю зиркали на нього.

Та це його не обходило! Хай дивляться, він знає, що робить!

Дощ не вщухав. Вулицями бігла брудна вода, по дорозі Аділь-бей натикався на ями, купи землі та каміння, часом на поламаний візок або стару дошку. Якось трапився навіть здохлий кінь, чиї кістки гостро випиналися крізь розмоклу шкуру.

На набережній Аділь-бей побачив кількох перехожих, але в порту ніхто не працював. У густому тумані судна здавалися покинутими.

Родину Панделлі Аділь-бей помітив здалеку. Вони підіймалися трапом на "Авентіно". Це був невеличкий чорно-білий пароплавчик. Дочку Панделлі ніс на руках капітан, а сам консул ішов останній. Ступати по трапу йому було вочевидь важко. Пухкою рукою він цупко тримався за мокру линву.

І море було не таке, як завжди, — воно взагалі ні на що не було схоже: якась порожнеча, що дихала вологістю, бездонною сірістю. Жодної хвильки на поверхні, жодних брижів — просто величезна

калюжа з мільйонами маленьких кружечків, утворених краплями дощу. Ця калюжа тяглась аж за обрій, до Туреччини, а може, й далі.

Плащ в Аділь-бея був теплий, калоші — важкі від вологи. Ступивши у воду, він зачерпнув черевиком брудної рідини й замочив шкарпетку. Як завжди в цей час, бар не працював. Вікна будинку профспілок були відчинені, але в порожніх залах блукало всього дві чи три постаті. Іноді якась жінка з голими ногами — одна з тих, що розвантажують судна, — проходила повз Аділь-бея, тримаючи на голові від дощу замість капелюшка сумку.

Вулиці були ще безлюдні. Місто мало з півсотні вузеньких, поплутаних вуличок, чиїх назв Аділь-бей не знав. Більшість — без тротуарів, без бруківки. Великі будинки здавалися покинутими, бо їх давно вже ніхто не фарбував; деякі вікна стояли без шибок. За стінами вгадувалися кімнати, в них — люди. Що вони там роблять? А й справді, що там можна робити серед ліжок та матраців, які лежать просто на підлозі? Їсти жінки не варять, бо не мають із чого. Вони й не шиють, бо сукні завжди носять ті самі.

Може, вони чекають? Але чого? Чекають, щоб швидше минав час, як це? робив і Аділь-бей, залишаючись у кімнаті сам-один?

— Не треба пити води!

Він промовив ці слова вголос і знизав плечима, пригадавши, що миш'як завжди дає гіркуватий присмак, навіть у дуже незначних дозах. Аділь-бей ніколи не пив ні чаю, ні кави, що їх готувала прислуга.

Аділь-бей знову спинився біля здохлого коня і здивовано роззирнувся навкруги. Досі він навіть не помічав, що весь час ходить колом тими самими вулицями.

Може, досить на сьогодні? Треба берегти сили, а передусім — не забувати про цілковитий спокій! У цьому — все! Залишатися спокійним він уміє. За всю прогулянку панічний страх з'являвся в нього лише один раз чи двічі. Це не залежить від його волі, це диктує фізіологія. Паніка охоплювала Аділь-бея тільки тоді, коли він згадував про біль, що йшов не від якогось конкретного місця, а десь із глибини, і всі м'язи відповідали на цей загадковий поклик: тіло, навіть руки, ніздрі, пальці на ногах здриґалися в судомі.

— Побачимо! — казав він собі.

Напад страху минав. Аділь-бей знов починав розмовляти сам із собою:

— А Соня, мабуть, непокоїться...

Він відпустив її до кінця дня, нічого не пояснюючи. Після візиту лікаря Аділь-бей не розмовляв із нею, не сказав жодного слова про своє здоров'я. А може, це вона отруїла попереднього консула?

— Треба дізнатися, чи та сама була в нього служниця, що й у мене! — міркував Аділь-бей, простуючи спокійно, розміреним кроком. Мадам Панделлі таки мала рацію, запевняючи, що в нього вийде непоганий гравець у бридж. Але ж він такий самотній! Сам у консульстві, сам у місті — скрізь сам... Італійське консульство спорожніло, та й перське, до речі, також. Тільки Аділь-бей ще залишається в цьому мокрому місті з людьми, що ховаються за вікна, затулені картоном там, де бракує шибок.

— Спершу слід ретельно вивчити всю квартиру і з'ясувати, де і як лежить чи стоїть кожна річ.

Отже, це зовсім не серцева хвороба, як здавалося спочатку, коли він тільки відчув дію миш'яку. Поки Аділь-бей іще живий, треба виявити й

усунути той миш'як! Зрештою, йдеться про те, щоб його просто більше не приймати!

Важко дихаючи, Аділь-бей підіймався сходами. У коридорі біля крана він побачив свою служницю з двома сусідками. Всі троє дивилися на нього мовчки, не вітаючись, нічим не виказуючи того, що вони — його сусіди. Загалом ці люди поводяться так, як тварини. Хіба ж тварини не винюхують усе навкруги?

І так — щодня. Служниця не віталася ні вранці, ні ввечері. Аділь-бей не знав, коли вона прийде, коли піде. Ця жінка була його служниця, вона працювала на нього, а він платив. Але це не мало ніякого значення. Вона приходила, робила у квартирі що їй заманеться і йшла геть.

Сусіди, яких він бачив сотні разів, були якісь невиразні, безбарвні. Проходячи коридором, вони могли зачепити його чи штовхнути і навіть не вибачитись.

Кожне тут займає куток, тож і Аділь-бей, як і всі, зайняв свій куток, хіба що самотніший, ніж решта. А навпроти Аділь-беєвого кутка — куток Коліних, і за їхнім життям можна спостерігати, мов за життям рибок в акваріумі.

Але до його кутка хтось підступно вкинув миш'як. Цей хтось живе в місті, ходить, дихає, буває в його оселі. Це той хтось вирішив, що у визначений ним час Аділь-бей має померти. А й справді, скільки часу йому ще залишили? Адже є певні дози. Людина з миш'яком знає про Аділь-бея те, чого не знає він сам, знає велику загадку: коли він помре.

І ця людина бачила, як він гладшає, як його тіло набуває нездорової брезклості. Це помітила й пані Панделлі, коли Аділь-бей пив в італійців турецьку каву, яку щотижня готували спеціально для нього. Пані Панделлі він не підозрює, хоча, правду кажучи, підстави викреслювати цю жінку теж немає. Навіть до Італії вона могла поїхати, щоб не бути в

місті, коли він помре! Ба більше, чому вони взялися саме за турецького консула? Чому вони не труюють, наприклад, Панделлі? Чому не отруїли Амара, який, крім усього, ще й обкрадав росіян?!

Аділь-бей увійшов до кабінету — і побачив Соню! В її широко розплющених очах відбивалася така буря почуттів, що консул майже фізично відчув тривогу. Чорт забирай! Дівчина знову тут, хоч він наказав їй сьогодні більше не приходити!

Соня явно розгубилася. Вона стояла й схвильовано дивилася на нього.

— Ви зовсім мокрий, — нарешті промовила вона.

На ній було пальто, ще вологі від дощу черевики блищали. Капелюшка вона не скинула.

— Що ви тут робите?

Соня вагалася, не зводячи з нього світлих очей.

— Я хотіла побачити, чи не стало вам раптом гірше.

— Що ви сказали?!

Її погляд був такий тривожний, що це Аділь-бея насторожило. Ніколи вона на нього так не дивилась. На мить йому здалося, що вона ось-ось кинеться йому в обійми.

— Отже, тепер ви можете спокійно йти собі.

Соня ще кілька секунд стояла нерухомо, тримаючи обома руками сумочку. Тонка шия стриміла з чорного комірця. Аділь-бей рушив до

своєї кімнати. Соня з полегкістю зітхнула. Вона вже хотіла була піти, навіть ступила крок до дверей...

Здавалося, ніщо не заважало їм так і розійтися, та раптом Аділь-бей зробив несподіваний, дуже стрімкий рух — і обоє завмерли, мов укопані...

Аділь-бей розглядав сумочку в своїх руках, яку щойно вирвав у дівчини. Соня дивилася на нього. Вона чекала. Не зводячи очей з сумочки, він помітив, як під сукнею в дівчини здригаються груди. Це нагадало йому фазана, якого колись в Албанії він забив камінцем. Птах здригався в його руках — здавалося, кожна пір'їнка гарячково пульсує...

Аділь-бей невміло розкрив сумочку.

9

У сумочці з вицвілою шовковою підкладкою виявилась дуже погана ручка, хусточка, пушок для пудри, два ключі, кілька паперових карбованців.

Соня, поки Аділь-бей розглядав її речі, стояла біля стільця; потім вона непомітно, наче ковзнула вниз, сіла. А Аділь-бей уже розглядав свою фотокартку, яку щойно дістав із сумочки і про яку вже давно забув: знімок було зроблено у Відні, біля тенісного корту. У сірому фланелевому костюмі, з тенісною ракеткою в руці, він спирався на невеликий спортивний автомобіль, а за кермом сиділа дочка одного із службовців міністерства закордонних справ. Обоє дивилися в об'єктив і весело всміхалися.

Робив цей знімок брат тієї дівчини — його тінь лежала на квітнику з тюльпанами. Сценка була дуже виразна, і, дивлячись на цю тінь та усмішки, можна було здогадатись, які слова звучали в ту мить:

— Не рухайтесь, знімаю!

А після цього — сміх, прогулянка на машині, гра в теніс на корті.

Соня чекала. Аділь-бей, не кажучи ні слова* поставив фотокартку на стіл і дістав із сумочки маленьку пробірку.

Чому він машинально закрив сумочку й віддав її дівчині? Цього він і сам не розумів. Важко, повільно дихаючи, Аділь-бей двічі пройшов до вікна й назад, тоді сів навпроти Соні.

— Ну що?

Вона мовчки дивилася на нього; повіки в неї здригалися, риси зблідлого обличчя загострились. Аділь-бей не знав, що робити далі. Спитавши: "Ну що?" — він не чекав відповіді. Пробірку Аділь-бей поклав на стіл — не було потреби нюхати її, щоб переконатися: в ній саме те, що він шукав.

Чи варто злитися, кричати, галасувати, погрожувати? Соня навіть не ворушилась, не плакала. Вона сиділа в тій самій позі — тиха чи, скоріше, байдужа, з сірими плямами очей на блідому личку.

Кілька разів він збирався заговорити, але потім відмовлявся від цього наміру: ніякі слова не могли зарадити в такій серйозній ситуації. Але ж треба щось робити! Аділь-бей роззирнувся довкола, шукаючи якоїсь зачіпки. Першою його жертвою стала чорнильниця: він схопив її і жбурнув на підлогу.

— Скільки ще мені залишилося жити? — нарешті озвався Аділь-бей.

Ці слова стали єдиним виявом його хвилювання. Проказавши їх, він пригадав, як був мало не вмер. Аділь-бей сидів і вдивлявся в Сонине

обличчя. В його погляді було більше розпачу, ніж ненависті. Так дивиться тяжкохворий або тяжкопоранений.

— Відповідайте!

Дівчина не зводила з нього очей, але навіть не здригнулася.

— Це ви отруїли мого попередника, признайтеся! І я так само помер би одного чудового дня? — Він важко дихав і стискав кулаки. Сонина незворушність дратувала його найбільше.

— Скажіть же що-небудь! Ви чуєте мене? Я наказую вам говорити!

Він був ладен схопити її, труснути чи навіть і вдарити. Але раптом відчинилися двері, ввійшла служниця й рушила через кабінет на кухню.

— Накажіть їй забиратися геть! Я не хочу її більше бачити!

І тоді Соня заговорила. Вона обернулася до служниці й спокійним, звичайним голосом повторила по-російському його розпорядження.

Довелося зачекати, поки служниця піде. Дивлячись, як по шибці стікає вода, Аділь-бей відчував, що сили покидають його.

— Соню…

Дівчина повернулася до нього. Коли на тебе так дивляться, все сприймаєш, наче галюцинацію. Соня не відповіла йому ані порухом вуст, ані іншим жестом, який свідчив би, що дівчина жива, що вона тут, поруч із ним, що вона його чує. Соня дивилася на Аділь-бея так, ніби він перебував в іншому світі або став надто маленьким чи надто великим — у всякому разі, немовби вже втрачено будь-яку можливість підтримувати стосунки в просторі.

— Невже ви так мене ненавидите?! — Ці слова вихопилися в нього мимоволі й викликали бажання заплакати. Аділь-бей відвернувся, простяг руку й почав машинально підштовхувати стосик течок на столі, аж поки вони посипалися на підлогу. Аркуші розлетілися по кімнаті.

— Послухайте, Соню! Треба щось вирішувати.

Він швидко обернувся до неї, сподіваючись помітити реакцію. Даремно! Соня навіть не ворухнулася.

— Я міг би віддати вас до рук поліції… — Аділь-бей замовк і підійшов до вікна.

У будинку навпроти він помітив Коліна, який щойно повернувся з роботи й тепер підстругував олівця. Вулицею простував якийсь дід із ціпком. Він ступав так повільно, що, здавалося, ніколи нікуди не дійде.

Отже, Аділь-бей щось згадав про поліцію? Але що б він там пояснював, у їхньому відділенні? Що його хотіли отруїти?

Аділь-бей відійшов од вікна, і напрямок його думок змінився. Він знову сів навпроти Соні й поклав руку їй на плече. Цей дотик викликав у ньому приплив почуттів. Аділь-бей сумно поглянув дівчині у вічі.

— Що ж ви наробили, моя маленька Соню? Не вірте тому, що я казав. Хіба я можу донести на вас? Але треба, щоб ви заговорили, щоб розповіли мені…

Вуста в дівчини були стиснуті так міцно, що аж побіліли. Здавалося, це якась застигла усмішка, і за мить вона вибухне сміхом.

— Ви не хочете розмовляти? Ви й далі мовчатимете? — Аділь-бей вирішив припинити це вмовляння й підвищив голос: — І справді, що ви можете сказати? Коли я згадую, як ви приходили вечорами, як я стискав

вас в обіймах, як називав своєю маленькою Сонею, своєю любов'ю… Я ж вас кохав і можу повторити все й зараз! Хоча це й були не ті взаємини, яких я прагнув… А шкода! Я нічого не помічав і марно запитував себе, чому… А ви тим часом з тижня на тиждень, із дня на день наближували мою смерть…

Аділь-бей задихався. Йому треба було щось робити, якось усе з себе вихлюпнути… Опинившись біля стіни, він щосили вдарив по ній кулаком:

— Ось чим ви були заклопотані, поки все моє життя крутилося навколо вас!

Досі Аділь-бей ніколи не відчував цього так виразно! Він узагалі усвідомив це вперше. Однак це була правда. Що він робив відтоді, як приїхав до Росії? Хіба він не крутився навколо Соні, не намагався зрозуміти дівчину, стати їй ближчим? Іноді він Соню майже ненавидів і хотів примусити страждати і її. Але ж усе це — через кохання! Це ж так ясно! Навіть вулицями він блукав, щоб потім повернутися й злісно сказати: "Я бачив людей, які їдять покидьки й сплять у багні!"

А сама вона хіба не примушувала його страждати, коли ходила до будинку профспілок, де всі — він знав це — всі, і дівчата, й хлопці жили безладним інтимним життям?!

Аділь-бей лютував і тоді, коли Соня поверталася додому. І навіть коли йшла на пляж, де купалась гола, як і її подруги!

Він сердито провадив далі:

— Я годинами спостерігав за вами, намагаючись вас зрозуміти. Мені доводилося, мов хлопчикові, підглядати за вами крізь замкову щілину, щоб довідатись, яка ж ви насправді. До речі, куди ви сипали миш'як? Гадаю, це був таки миш'як?

Аділь-бей узяв пробірку, відкупорив її, потім заткнув знову. Він мало не кинув її в камін. Соня стежила поглядом за найменшим його рухом.

— Ви робили це за наказом? Відповідайте! Не хочете говорити? Боїтеся своїх колег із "гепеу"? О, я не мав жодного сумніву, що то ви донесли на провідника, який водив людей через кордон! Але ж я вам нічого про це не сказав, бо вважав, що такий уже у вас обов'язок...

Енергія і втома по черзі брали в ньому гору, проте втома переважувала. Сили поволі залишали Аділь-бея, йому хотілося лягти просто на підлогу. Голос його ставав жалібним, але в ньому все ще лунала надія. Подумки Аділь-бей казав собі: "Вона не витримає... Вона заговорить..."

Потім він, розчарований, знову починав кричати, бігати по кімнаті, жбурляти папери, які валялися вже на всій підлозі.

— У мене було стільки планів!.. Часто я казав собі, що заберу вас до Туреччини, я вже уявляв собі, як ми вдвох гуляємо над Босфором... — Повіки в нього сіпалися, хоча плакати й не хотілось. — Я думав, що зможу піти й на куди важче: навіть залишитися тут... Я б... Я не знаю, що зробив би...

А згодом, розмахуючи кулаком перед обличчям у Соні, він уже горлав:

— Сволота! — Помітивши, що Соня відсахнулася, Аділь-бей закричав: — То ти боїшся побоїв?! — І, вхопивши обіруч дівчину за плечі, почав трясти її й приказувати: — Сволота із сволот!

Але вираз обличчя в неї нітрохи не змінився. Голова її хиталася туди-сюди, вперед-назад услід за плечима, але очі в дівчини залишадися нерухомі, а вуста — стиснуті.

— Соню... Скажи хоч що-небудь!.. Якщо ти мовчатимеш, то я кінець кінцем уб'ю тебе! Ти чуєш?! Я таки можу це зробити! Я вже дійшов до краю!..

Промовляючи ці слова; Аділь-бей мало не плакав. Та чи можна було назвати це плачем? Він задихався, горло йому перехопила судома, на губах тремтіла піна. Не маючи сили трусити Соню далі, Аділь-бей облишив її і на крок відступив. І раптом очі його розширилися — він помітив, як на Сониній щоці зблиснула волога! Не вірячи власним очам, він дивився, як набрякали її повіки, як повільно з'явилася нова крапля й, повагавшись, скотилася услід за першою...

— Соню!

Його переповнювали почуття, знову захотілося взяти її за плечі... Та коли Аділь-бей ступив ближче, дівчина із жахом в очах схопилася з місця.

— Облиште мене!

Вона кинулася до дверей і встигла відчинити їх, перше ніж Аділь-бей наздогнав її.

— Соню!

Але дівчина вже бігла коридором. Наздогнав її Аділь-бей аж на сходах.

— Облиште мене!.. — все повторювала вона.

— Ходімо назад. Я вас не відпущу...

Хтось дивився на них згори, зі сходів, та Аділь-беєві було до цього байдуже. Він заштовхав дівчину до кабінету й замкнув двері на ключ.

— Чому ви плачете?

— Я не плачу.

Це була майже правда. Соні вдалося опанувати себе, хоч на щоці в неї й лишився вологий слід.

— Але ж ви плакали, і вам ще й зараз хочеться плакати. Я вимагаю, щоб ви розповіли…

— Мені нема чого розповідати…

— Он як?! Ви отруїли мого попередника! Ви намагаєтесь отруїти мене, хоч і не відмовляєтесь бути моєю коханкою. А коли я прошу пояснень, то вам нема чого сказати?! Чудово! Це ж просто якийсь монумент безвідповідальності чи цинізму! Це… Це…

Вигукуючи все, що спадало йому на думку, Аділь-бей, певно, мав смішний вигляд, бо Соня всміхнулася. На мить кутики її вуст розтяглися. Потім вона кинулась у крісло й затулила обличчя руками. Її плечі здригалися. Сміялась вона чи плакала? Аділь-бей дивився на неї з острахом, не наважуючись підійти.

— Соню! Встаньте… Я хочу бачити ваше обличчя…

На місто вже опускалася ніч, наповнюючи повітря вологою.

— Я знаю, що я дурень! Я завжди був дурнем, правда? Дурень, бо кохаю вас. І був дурнем, коли тримаючи вас в обіймах, так віддавався почуттям, що мало не плакав! Я був дурнем і тоді, коли ревнував вас. А

ще я був дурнем, коли дивився на себе в дзеркало і потерпав, що мене покидають сили…

— Замовкніть — благально промовила Соня.

— Ви не хочете чути правду? Я трохи не замовк навіки! О, я добре уявляю вас тут з моїм наступником — у цьому самому кабінеті, а потім, увечері, — в моїй спальні…

Соня відтулила обличчя так несподівано, що Аділь-бей аж злякався.

— Я прошу вас замовкнути!

Аділь-бей ніколи не думав, що людське обличчя за кілька секунд може так збліднути, так невпізнанно змінитися.

Це була вже зовсім інша Соня. Її очі широко розплющилися, повіки напухли, ніздрі набрякли й ніс зробився великим, а губи здавалися двома червоними валками.

Вона була тепер негарна, і все ж Аділь-бей сором'язливо простогнав:

— Соню…

— Ні. Дайте мені вийти…

Це було вже не приховане кокетування: Соня справді ледве дихала. Вона почала машинально шукати свою сумочку, щоб дістати хустинку, і Аділь-бей так само машинально простяг їй свою.

— Дякую.

— Нам треба поговорити, Соню. Але спочатку ви повинні заспокоїтись.

Та Соня не заспокоювалась — навпаки, у неї почалася істерика. Вона ридала ридма, як дитина, здригаючись усім тілом, час від часу марно намагаючись ковтнути повітря. Дівчина аж задихалася. Спостерігати все це було нестерпно. Аділь-бей спробував узяти її за руку чи погладити їй чоло, але Соня відштовхувала його. Перекривленим ротом вона все бурмотіла:

— Облиште мене!..

Аділь-бей так стиснув свої долоні, що заніміли пальці.

— Соню, благаю вас!..

Він боявся, що вона захворіла. Її сльози були не такі, як у нього, й не такі, які він бачив у неї дотИ. Це було щось куди трагічніше: усе тіло в дівчини здригалось, воно то випростувалося, то знову скулювалось. Вона явно не хотіла, щоб її заспокоювали, й відштовхувала Аділь-бея з ненавистю.

— Соню, так же не можна! Треба заспокоїтись. Якщо ви спробуєте говорити, вам стане легше.

Аділь-бей і сам уже тремтів від нервової напруги. В будинку навпроти пані Коліна запнула фіранки й збиралася засвітити лампу.

— Соню, може, я наговорив вам дурниць, несправедливо образив вас… Ви зовсім не намагалися мене отруїти, і треба було так і сказати мені про це, щоб я не мав жодних сумнівів…

І знову тінь посмішки промайнула крізь сльози. Соня потроху заспокоювалась. Вона підвела на нього свій дивний погляд, в якому прозирав жаль.

— Це ж так? Адже я помилився? Говоріть! Я вам повірю! Слово честі, повірю у все, що ви мені скажете, бо дуже кохаю вас. Ви не розумієте мене… Я був у такому стані, неначе сам-самісінький блукав у лабіринті, в порожнечі… Вам так не здавалося? А насправді я весь час кружляв навколо вас. Ви були моєю віссю…

— Замовкніть, — промовила Соня чужим голосом. Вона вочевидь почувалася вже краще, хоч і не зовсім ще опанувала себе. Дівчина говорила тихо, але спокійно, ніби хвора.

— Чому ви хочете, щоб я замовк? Я помиляюсь?

— Так.

— Що вас кохаю?

— Так.

Повіки в неї опухли й почервоніли, а щоки просто-таки палали. Щоб бути ближче до Соні, Аділь-бей став навколішки і обійняв її коліна. Тепер вона дивилася на нього згори, ніби була десь далеко-далеко, в іншому світі.

— То ви цього не робили?

— Ні, я це зробила, — тихо відповіла вона.

— Але чому?!

— Ви цього не зрозумієте.

— Зрозумію, запевняю вас! Тільки не треба мовчати! Дозвольте, я сам запитуватиму. Отже, мій попередник?..

Вона ствердно кивнула головою; на обличчі в неї блукала млява посмішка, хоч і не без тіні глузливості.

— А я? Ви почали це не дуже давно? Тоді, коли стали моєю коханкою? Чому ж ви погодилися? Ви ж не кохали мене…

Вона похитала головою, глибоко вдихнула і знеможено відвела руки.

— Це нічого не дасть…

— Що?

— Ця наша розмова. Краще я піду. Думайте що завгодно. Повертайтеся до своєї країни.

Погляд в Аділь-бея став злим і застиглим. Соня відчула, що зараз Аділь-бей знову почне нервувати, щось жбурляти, трощити… Вона втомлено піднесла руку до чола й благально промовила:

— Ні, тільки заспокойтеся!..

— Я слухаю вас!

— Сядьте отам, навпроти, і не торкайтеся мене.

Вони вже погано бачили одне одного: темрява ставала все густішою, хоч у кімнату й падало яскраве світло з вікон навпроти. Було чути, як у

ринвах шумить вода. Великі краплі дощу монотонно розбивались об цинковий дах.

— Гаразд, Соню!

— Ви нічого не зрозуміли?

Аділь-бей відчував, що дівчина все ще на межі істерики. Але їй вдавалося тримати себе у руках, вона навіть намагалася всміхатись.

— Ви знайомі з Джоном, так?

— Не бачу тут ніякого зв'язку.

— Ваш попередник згаював свій час тут майже так само, як і Джон: пиячив у барі. А потім десь на вулиці або в іншому місці підчіплював жінку, байдуже яку: робітницю чи студентку, дівчину чи заміжню жінку…

Аділь-бей дивився на неї похмуро й здивовано водночас.

— Це для нас чимало — долар, кілька лір чи франків… На них можна купити їжу в Торгсині, де завжди є все, навіть коли в кооперативах порожньо. — В паузах між фразами було чути її важке дихання. — Ви казали, ви стільки разів мені казали, що в нас є люди, які вмирають з голоду! Однак є й інші, які вірять, які хочуть вірити…

Соня говорила дедалі гучніше. Шия в неї напружено витяглася вперед, у голосі відчувалися злість і сльози.

— Ви й досі не розумієте? А чи знаєте ви, скільки радянській людині треба працювати, щоб купити отаку бляшанку сардин, яку ви щодня відкриваєте й залишаєте псуватись недоїденою в буфеті? Цілий робочий

день! Ваш попередник, як ви його називаєте, набивав собі повні кишені сардинами, цукром, бісквітами… Він роздавав їх жінкам за те, що вони приймали його в себе, іноді навіть зі згоди своїх чоловіків! Потім йому забаглося й мене. Сідаючи за стіл, він казав: "Поклади це собі в сумочку, крихітко! Воно тобі знадобиться. У твоєму віці потрібні сили".

Аділь-бей поглянув на Соню, яка в пітьмі здавалася блідою плямою, потім — на вікна навпроти.

— Так, він наказував мені їсти. І щоразу не забував додати, що це йому нічого не варте. Ось у його, мовляв, країні… У його країні! Щоразу ця його країна!.. Ви теж без упину про неї говорите… У вашій країні люди не вмирають з голоду! У вашій країні хліба скільки завгодно! У вашій країні… А я не хочу, не хочу!.. Мені трохи більше двадцяти років, а я тільки й чую, що моє життя занапащене… Моя мати подерла від злиднів. Померла так, як ви вже, звичайно, бачили — просто на вулиці… Ви часто торочили мені про наші злидні…

— Я вас ревнував, — пролунав у темряві Аділь-беїв голос. Соня відповіла сердитим сміхом:

— Не було підстав! До того ж на той час це вже не мало ніякого значення. Надто пізно!

— Чому надто пізно?

— Надто пізно для мене. Ви ж хотіли дізнатися про все? Так ось, вашого попередника я вбивала з вірою, якщо так можна сказати. Щосекунди, поки він дихав, він ранив мене в саме єство, у глибину душі. Коли він уперше запросив мене прийти ввечері… — Соня відчула, який схвильований зараз Аділь-бей. — Так, це сталося також увечері, — байдуже додала вона. — Не треба вигадувати чогось особливого, щоб зійтися. Він сам приготував вечерю. Його аж розпирало від пихи за такий багатий стіл! Він показував мені страви, примовляючи: "Б'юсь об

заклад, ви навіть не знаєте, як це називається!" І дуже здивувався, що я не накинулась на всі ті наїдки одразу. Адже саме на них він і розраховував! Не примушуйте мене згадувати про все те далі… Адже доти я ніколи не бачила зблизька іноземця, ніколи не брала до рук жодної іноземної газети! Мені навіть часом спадало на думку, що я, отруюючи того чоловіка, рятую Росію…

— А я? — почувся похмурий голос.

— Ви!..

Краплі дощу розбивались об дах так само монотонно. Вікно навпроти розчинилось, і Колін вистромив голову, поглядаючи то ліворуч, то праворуч. Очевидно, його дивувало те, що сестра не повертається додому. Потім почувся брязкіт і вікно зачинилося.

— Мене ви теж ненавидите?

Соня мовчала.

— Але чому?!

— Смішно, що ви нічого не розумієте! Ви — наче та дурненька дитина. А, втім, може, саме тому…

— Що — тому?

— Нічого. Дайте мені спокій. Є речі, які ви збагнете потім. Ви хочете знати, чому я вас ненавиділа й намагалася отруїти, як і того, першого, але в мене не вистачило рішучості довести справу до кінця? Той, перший, міг би жити. Аж тепер я починаю це розуміти! Я його ненавиділа. Я не вірила в те, що він розповідав. Але ви… ви все зруйнували — все, що ще залишалося… І тепер…

— Тепер?!

Аділь-бей не наважувався ворухнутись, ніби боявся розірвати туго натягнену нитку.

— Не варто більше про це розмовляти. Мені пора йти. Ви ж бачили, брат уже непокоїться...

— І ви вбили б мене?

— Не знаю. Вперше я вкинула миш'як до олії для риби...

— Коли?

— Коли приходила ота...

— Нейла?

Соня не могла помітити в темряві його щасливої усмішки.

— Я не ревнувала, — холодно сказала вона. — Потім я вирішила від цього відмовитись. Та коли ви гуляли на набережній, а я в той час сиділа біля вікна у клубі...

— І що?

— Чому ви вимагаєте подробиць? Якби ви були жінка чи просто росіянин, то самі зрозуміли б. Я перестала вірити в ці клуби, у наші гасла, диспути, у наші радощі, в наших промовців... Ви мені розповідали, що на базарі продають гнилу рибу. А я бачила, як ви бліднете, помалу розм'якаєте від миш'яку, як стаєте майже таким самим, як і ті, що пухнуть від голоду... — Соня підхопилася й несамовито закричала: — Пустіть, я піду! Ви підлий, підлий! Ви примусили мене говорити й дуже

цим задоволені! Ви просто-таки втішаєтесь усім, що я сказала! Ви занапастили бідну дівчину, яка так хотіла жити...

Соня хутко схопила сумочку. Аділь-бей здогадався, що вона втирає обличчя. М'яко, майже нечутко він підвівся з крісла. Соня рушила до дверей. Вона відчувала, що він іде позаду. Цікаво, вона чогось чекала чи справді хотіла піти?

Коли Соня була вже біля дверей, Аділь-бей рвучко обійняв її. Він її не поцілував і нічого їй не сказав — просто застиг, тримаючи дівчину в обіймах, доки її пальці, що вчепилися в клямку, розтиснулися.

А навпроти Колін уже вдруге відчинив вікно й видивлявся на порожню вулицю, що блищала, наче поверхня каналу.

10

— Навіть якщо міністр зажадає моєї відставки, я знайду собі якусь посаду за сотню лір на місяць!

— А скільки це буде в карбованцях?

Аділь-бей усміхнувся. Соня питала так серйозно не тому, що це її справді цікавило, — просто їй уперше в житті трапилася нагода розмовляти на таку тему.

Аділь-бей, що навчався в християнських ченців у монастирі, нарешті збагнув справжній зміст слова, яке доти залишалося для нього загадкою: просвітлення. Він справді перебував тепер у стані просвітлення! Аділь-бей не міг пояснити, чому і як це сталося, але відчував якусь внутрішню глибинну переконаність у цьому. Все стало простим і легким, світлим і чистим.

— Тільки не сьогодні… — прошепотіла Соня з силуваною усмішкою на вустах, коли він повів її до своєї кімнати.

— Мовчи!.. — Аділь-бей теж усміхнувся. Він зручно вмостив її на ліжко, як сестру, і навіть подумав, що слід було б намочити рушника й утерти їй обличчя.

— Було б добре покласти на чоло щось прохолодне…

Погляд консула впав на вікна навпроти, і його знов охопило хвилювання. Він приніс із кабінету кілька великих сірих аркушів паперу й затулив ними шибки.

— Ось так! Тепер ми самі.

Обоє відчували страшенну втому. В їхніх очах ще догоряли рештки важкої розмови. Але вони всміхалися, як люди, що хвилину тому уникли катастрофи і все ще тремтять.

Так, це був стан просвітлення! Аділь-беєві вже не потрібно було спостерігати за Сонею, щоб здогадатися, про що вона думає. Він навіть не питав себе про це. Соня всміхалась, і для щастя цього було досить.

Дівчині хотілося спати. Очі в неї заплющувались, та коли Аділь-бей замовкав, вона робила знак: розповідай далі.

— Перерахунок у карбованці нічого не пояснює. На сто лір ми зможемо жити у непоганій квартирі в одному з сучасних районів Стамбула, їсти те, що схочемо, ходити щотижня до театру, а ти матимеш гарні сукні.

— А це правда, що ввечері у вас можна читати просто на вулиці, так добре вони освітлені?

— Так, цілу ніч. На набережній Босфору стоять харчівні, там грає турецька музика, і можна о будь-якій порі випити ракії чи з'їсти мезе…

— Мезе?

— Ну, це всього потроху, — риби, оливок, чогось підсмаженого… Воно хрумтить на зубах, а ти слухаєш музику і дивишся, як повз тебе пропливають судна…

Про що вони ще розмовляли тієї ночі? Соня заснула. Аділь-бей уперше побачив, як вона спить, і схилився над нею, щоб роздивитися її краще. Уві сні Соня була бліда й світла. І чому його так хвилює це невеличке обличчя? Чому він місяцями бився як риба об лід, коли все було так просто? І він сказав:

— Ми поїдемо разом, Соню!

Дівчина відповіла слабким потиском руки.

Тепер для нього вже не існував отой шум дощу на темній і мокрій вулиці. Цієї вулиці вони скоро вже не бачитимуть! Час від часу вікно навпроти відчинялося. Колін, який усе ще не міг заснути, кілька хвилин дивився на вулицю, потім повертавсь до дружини, що вже давно спала.

Прокинувшись, Соня якусь хвилину ще розплутувала павутиння думок, потім уважно подивилася на Аділь-бея.

— Ви ще не спите? — нарешті прошепотіла вона.

— Зараз засну.

— Ви справді мене так ревнували?

— Ревнував. Ревнував так, що зненавидів усе, що вас оточує, навіть вашого брата з його спокоєм, його манерою спиратися щовечора на підвіконня…

— Він багато працює, — сказала Соня.

— А він вірить у те, що робить?

— Він хоче вірити. Про такі речі ніколи не розмовляють, навіть брат із сестрою, чоловік із дружиною. Є речі, про які не признаються навіть самому собі… — Її думки перестрибували з одного на одне. — А правда, що в Стамбулі багато трамваїв?

— На головних вулицях вони проходять не рідше, ніж двічі на хвилину. Соня недовірливо всміхнулася.

— У вас є друзі?

— Так, у мене були друзі, але тепер я більше не хочу їх бачити.

— Чому?

— Тому, що ви ревнували б мене до них, як я вас — до клубу чи навіть до портрета Сталіна, що висить отам на стіні. — Аділь-бей справді був цього певний і говорив щиро.

Дощ не вщухав, і тут, у затишку, було дуже приємно вдихати прохолодне вологе повітря, що линуло у вікно. Та коли обоє поснули, хтось постукав у двері. Вони одночасно попідводили голови. Відповідати, навіть ворушитися не можна було, щоб не наробити шуму. Невідомий знову постукав, потім марно спробував відчинити двері. Чи не виламає він замка? Аділь-бей притис Соню до себе. Невдовзі вони почули, як кроки віддаляються. Аділь-бей подивився на дівчину і з полегкістю зітхнув.

— Я так перелякалася! — сказала вона.

Тіло її було вологе. Пестячи його, Аділь-бей відчував Соню в своїх обіймах неначе вперше. Минулих вечорів ніби й не було. Аділь-бей про них уже забув.

— Треба спати!..

У неї була смішна звичка згортатися в клубочок і вбирати голову в плечі.

Сіре вранішнє світло ледь пробивалося крізь папір на шибках. Будинок поволі оживав. У коридорі вже вмивалися сусіди. Аділь-бей прокинувсь і відразу ж побачив широко розплющені Сонині очі. Її обличчя, весь вигляд свідчив про величезну втому.

— Це справді було б чудово, — зітхнула вона.

— Що?

— Таке життя. У Стамбулі чи в іншому місті… Таке життя, як на отій фотокартці…

Аділь-бей не одразу збагнув, про що йдеться. Але потім навіть трохи засоромився, зрозумівши, що Соня його ревнує.

— Це буде чудово! — запевнив він.

— Так, буде. Але як ви це зробите?

— Ще не знаю, але щось придумаю.

Він мало не сказав їй, що провідника-горянина, на жаль, уже розстріляли.

Про це краще було не згадувати. А втім, він Соні не докоряв. Її тодішня поведінка здавалася йому природною.

— Дозвольте мені одягтись.

Досі вона робила це при ньому, а тепер захотіла, щоб він почекав її в кабінеті. Аділь-бей вийшов туди в піжамі. І побачив розбиту чорнильницю, розкидані по підлозі папери. Він з насолодою потягся, позіхнув, глянув на вікно навпроти й усміхнувся, побачивши пані Коліну, яка за прозорими фіранками розчісувала свої довгі коси.

Аділь-бей чув, як ходить у сусідній кімнаті Соня, і схвильовано уявляв її постать, її рухи. Нарешті вона з'явилась — у чорній сукні, вже в капелюшку.

— На жаль, треба йти, — сумно промовила вона.

— Чому ви йдете?

— Так треба.

— А якщо ми почнемо з того, що одружимося в Росії? — Ця думка народилася в нього щойно, і він поспішив її висловити.

— Це нічого не змінить. Я все одно залишуся росіянкою, і мені не видадуть паспорта.

— А що ви збираєтеся робити зараз?

— Я хочу вийти звідси так, щоб мене ніхто не помітив. Потім піду додому й посніданю. А о дев'ятій повернуся сюди.

Про консульські обов'язки Аділь-бей уже забув. Він глянув на розкидані папери й подумав, що все це тепер не має сенсу.

— А я почну готуватися до від'їзду. Ви маєте рацію, краще буде, коли консульство працюватиме.

Він добре розумів, що нічого ще не ясно, що вони не обміркували як слід жодної з проблем.

— До зустрічі, Аділь-бею!

Вона виходила від нього, як робила це вже не раз, але тепер Аділь-бея чомусь охопив страх. Він промурмотів, як завжди, коли дуже хвилювався:

— Соню...

— Що? Я ж о дев'ятій повернуся!

— Так... Я знаю... — Аділь-бей не випускав її руки. Він усе не зважувався відпустити дівчину.

— А що, як ви залишитеся?

— Це неможливо.

Вона показала на будинок навпроти й хутко рушила до дверей. На порозі ще раз обернулася й подарувала йому квапливу усмішку:

— До дев'ятої!

Аділь-бей неквапом голився. Почулися кроки служниці, про яку він уже встиг забути.

Коли консул, одягнувшись, нарешті ввійшов до кабінету, то побачив, що служниця тримає в руках Сонину сумочку. Здавалося, це її анітрохи не дивує.

— Секретарка забула, — сказала жінка.

— Дякую. Вона прийде.

Аділь-беєві хотілося вислизнути з дому до того, як почнуть сходитись відвідувачі. Консул не мав чіткого плану, він тільки знав, куди подасться спочатку.

Повітря було прохолодне, після дощу впав туман. Моря з набережної майже не видно було. Якийсь пароплав гудком повідомив, що підходить до порту. Вулицею швидко пробігали люди.

Аділь-бей увійшов до будинку з червоної цегли, де містилася контора "Стандард ойл". У конторі працювали тільки росіяни.

— Пан Джон у себе?

Йому показали на стелю. Він зрозумів і рушив на другий поверх. Побачивши кілька дверей, постукав в одні з них. Збентежений голос щось гукнув, і Аділь-бей увійшов.

Джон іще спав, штори на вікнах були запнуті. У напівтемряві американець усе ж упізнав гостя, протер очі й почухав чуприну.

— Я прийшов, щоб попросити вас одну послугу. Це дуже важливо й дуже терміново! — випалив Аділь-бей з порога.

Американець випив велику склянку мінеральної води.

— Мені конче потрібно вивезти з Росії одну дівчину. Певна річ, паспорта в неї немає.

— Крихітку? — байдуже спитав Джон.

— Яку крихітку?

— Ну, оту вашу мишку-секретарку.

— Так. Але я прошу вас зберігати все в цілковитій таємниці. Ви, як і я, добре розумієте, чим це їй загрожує.

— Так. Кулею. Ну що ж, треба побалакати з одним бельгійським капітаном, я його добре знаю. Зайдіть до мене ввечері.

Джон саме опустив з ліжка ноги, і вигляд у ньго був похмурий, а голос млявий. Спідлоба дивився він довкола. Було видно, що й настрій у нього препоганий.

— А чи не можна поговорити з вашим капітаном раніше?

— Скажіть, Аділю, ви певні, що це дитя хоче з вами втекти? Адже ви розумієте, з нею я ще можу пожартувати, але я зовсім не збираюся жартувати з бельгійцем, який ризикує вскочити в халепу.

— За Соню відповідаю я!

— Звичайно…

— Чому — звичайно?

— У вас он залишилася білява волосина на піджаку. А де мої капці?

Джон розсунув штори, потім прийняв душ і нарешті одягся. Вигляд він мав спокійний, хоч настрій у нього явно не поліпшився.

— А я ж вас попереджав!

— Про що?

— Пам'ятаєте, колись я казав, що ви тут довго не пробудете? Те, що ви робите, — ідіотизм. Та це, зрештою, ваша справа. Коли вже ви надумали втекти, то краще робіть це самі.

Замість сніданку Джон, не дивлячись на свого почервонілого співрозмовника, вихилив склянку віскі.

— Зараз ви здатні на будь-яку дурницю! Я певен: якщо вас покинути тепер у місті самого, ви знайдете спосіб потрапити за грати! Де мій піджак? До речі, Панделлі просили мене переказати вам найкращі вітання. Зараз вони пропливають десь біля Самсуна, у ваших краях. То ви йдете зі мною?

Джон похмуро обійшов свою контору, і вони пірнули у вологу атмосферу вулиці. В цій частині міста виразно відчувався запах нафти. Вартові в зелених кашкетах через кожні кількадесят метрів віталися з Джоном.

— Оце і є те судно?

— Ні, те стоїть позаду. Його завантажать сьогодні ввечері, а вночі воно неодмінно відпливе. Там у них є й каюти для пасажирів. Ви маєте перепустку?

— Яку перепустку?

— Щоб ходити по території порту й підійматися на борт.

— Не маю.

— Тоді зачекайте.

Джон пішов поговорити з охороною. Аділь-бей побачив, як американець пригощає сигаретами людей у мундирах.

— Ходімо, — сказав він, повернувшись. — Але ми можемо пробути тут не більше, ніж півгодини, бо потім охорона зміниться.

Вони знайшли капітана в його каюті, розташованій серед палубних надбудов. Капітан сидів у самій сорочці, без кітеля, і щось писав. Сідаючи, Джон відрекомендував Аділь-бея:

— Це турецький консул. Скажіть, будь ласка, ви зможете зробити щось задля його щастя чи нещастя?

Судно огортав туман, усі металеві поверхні були вкриті дрібними краплинами вологи. Капітан, слухаючи Джона, чухав потилицю й час від часу кидав погляд у бік консула.

— Він по самі вуха закохався в маленьку росіянку й тепер хоче вивезти її з Росії.

— Це можливо? — втрутився Аділь-бей.

— Можливо все, — зітхнув капітан. — Але дуже клопітно…

— Чому?

— Гадаєте, так легко провести когось на борт і сховати на час митного огляду?

— То ви таке вже робили?

— Чорт забирай! — Капітан підвівся й відчинив шафу з усіляким одягом, передбаченим флотським статутом. — Ось! Треба тільки постаратися, щоб унизу не виглядали ноги.

— А як це зробити?

— Треба зависнути на руках і підібгати ноги. Росіяни мого одягу, як правило, не чіпають. Оглянуть низ шафи — і цього їм досить.

— А якщо вони все ж таки почнуть нишпорити в шафі? Капітан тільки знизав плечима.

— Це триває довго?

— Ви маєте на увазі, чи довго треба сидіти в шафі? Може, годину, а може, й цілий день. Останнього разу вони товклися тут від полудня до дев'ятої вечора.

— А там досить повітря?

Аділь-бей розумів, що своїми запитаннями втомлює співрозмовників, але він мав про все це знати.

— Та дівчина, про яку йдеться, хоч не втратить свідомості?

— Я за неї ручуся!

Джон, який тим часом знайшов у буфеті пляшку пива, вже налив собі склянку й трохи співчутливо подивився на Аділь-бея.

— Ну, так кажуть усі…

— Але я даю слово честі, це не така дівчина, як решта!

— О, нема сумніву! Хочете пива? Це справжнє пільзенське.

Але Аділь-беєві було не до пива. Його переповнювали почуття, йому хотілося негайно щось вирішити.

— Сподіваюся, ви зайдете до Стамбула?

— Ми, звичайно, проходитимемо Босфором. Стоїмо там годину, але висаджувати нікого не можна — там стоянка транзитна.

— А де можна зійти?

— В Антверпені. Там ми будемо через двадцять днів.

Тим краще! Зараз Аділь-бей поплив би й до Сан-Франціско.

— Вас це влаштовує? Отже, якщо ваші папери в порядку, займете пасажирську каюту. Це тут, поруч.

— А як дівчина потрапить сюди?

— Це справа вже інша. І знову все залежить тільки від неї. Вона вміє плавати?

Аділь-бей не був цього певний, але згадав, що Соня часто ходить з подругами на пляж.

— Так! — відповів він гордо.

— Тоді найліпше для неї — це, тільки-но стемніє, зайти десь якомога далі від судна у воду й тихенько пливти сюди. Ми спустимо їй на мотузці рятівний круг, а коли вона за нього вхопиться, витягнемо її на борт. Та якщо з берега її побачать чи почують, то застрелять одразу, без зволікань.

— Домовились. Отже, до вечора! — сказав Аділь-бей і підвівся.

Капітан і Джон перезирнулися. Консулові навіть не спало на думку подякувати за послугу. Він дуже поспішав — треба було ще повідомити про цей план Соню. Джон трохи провів його набережною.

— Гадаєте, це дуже небезпечно?

— Так, дуже небезпечно.

— Який шанс на успіх? — Йому хотілося почути щось конкретне, але Джон тільки подивився удалечінь.

— Ви будете на судні ввечері? — знову спитав Аділь-бей.

— Не знаю.

Чому люди, що оточують його, такі байдужі? В Аділь-бея з'явилося бажання хапати всіх їх за плечі, трясти й кричати: "Хіба ви не розумієте, що це страшенно важливо, що йдеться про життя дівчини і моє власне життя?!"

Ні, вони цього не розуміли. Їх турбували тільки власні справи! Вони ставилися до нього, як до надміру збудженого хворого!

— Не дуже розгулюйте на вулицях у такому стані! — порадив Джон, прощаючись із ним біля прохідної нафтопереробного заводу. — А то викличете в них підозру. На випадок, якщо до вечора щось трапиться, я — у себе в конторі. А якщо все буде гаразд, то після десятої знайдете мене в барі.

Аділь-бей ішов, важко дихаючи вологим повітрям, яке залишало на його плащі великі сірі краплини. Здавалося, набережна не має кінця-краю, і він ніколи не дістанеться до свого консульства, а цей день стане найдовшим у його житті. Що слід зробити ще? Подбати про візу, яку йому мають надати негайно. Він скаже, що мусить терміново лягти в Туреччині на операцію.

Що ж до Соні, то її везти з собою нема чого. Не варто ускладнювати життя! Треба швидше покласти всьому цьому край! І коли він почує гуркіт якірного ланцюга...

Аділь-бей швидко піднявся сходами, але якусь хвилю не наважувався переступити поріг.

— Соню!

Кабінет був порожній. На стільцях сиділи, чекали люди. Назустріч йому рушив з паперами в руках перший відвідувач. Аділь-бей кинувся до своєї кімнати, де служниця саме застеляла ліжко.

— Де моя секретарка?

— Вона ще не прийшла.

Була вже одинадцята. А Соня обіцяла прийти о дев'ятій! Аділь-бей, стоячи посеред спальні, скам'янів. Його погляд повільно шукав вікна навпроти. Вікно було зачинене. Крізь тьмяні шибки ледве прозирали бліді візерунки фіранок.

11

Спливали години, а в атмосфері не помічалося ніяких змін. Перед полуднем небо було таке саме похмуре, як і на світанку. Воно немовби віщувало якесь лихо — залізничну катастрофу, загадкове вбивство у бідняцьких кварталах...

Аділь-бей виходив з дверей будинку навпроти — ця невідомість таки змусила його туди ввійти. Піднявшись на другий поверх, він постукав у двері, однаково боячись і того, що хтось відчинить, і того, що там нікого не виявиться. На стук ніхто не відповів, і консул квапливо збіг сходами на вулицю. Він схвильовано переконував себе, що за ним не слідкують. Потім подумав: "Краще, мабуть, спершу домовитися з ними про мою візу, а вже потім відверто запитати, що ж сталося".

Велику будівлю — Аділь-бей завжди приходив сюди із Сонею — переповнювали вимоклі під дощем люди, що, як завжди, чекали своєї черги. Але консул, добре знаючи тутешні звичаї, рішуче штовхнув двері до кабінету. Чиновник із поголеною головою сидів на своєму місці, перед ним — відвідувач. Залишитися чи вийти? Чиновник зробив знак почекати.

Досі такого ніколи не траплялося! Чи для цього чиновника немає нічого важливого?! Довелося вийти в коридор і там, серед людей, що сиділи просто на підлозі, лічити хвилини. Через чверть години настрій в Аділь-бея був уже геть пригнічений. Нерви його не витримували, він був ладен знову штовхнути двері, але цієї миті вони відчинилися самі, й відвідувач вийшов.

Чиновник поглянув на Аділь-бея із своєю звичною, ледь помітною усмішкою і показав на стілець навпроти. Перекладати не було кому, отож консул поклав на стіл свій паспорт і ламаною російською мовою пояснив, що йому потрібна віза.

Він чекав подиву чи принаймні запитань, але чиновник почав мовчки гортати паспорт. Сьорбнувши чаю, він простяг руку по печатку й поставив на останній сторінці штамп. Для виїзду цього було досить, і Аділь-бей хутко сховав паспорта до кишені.

Заговорити про Соню було значно важче — так важко, що Аділь-бей аж почервонів і почав мимрити щось безладне. Він вибачався, він перепрошував, але він хотів би знати… Він не був певний, але… Можливо…

— Sprechen Sie Deutsch? — спитав чиновник, з цікавістю дивлячись на нього.

— Jawohl![2]

Чому цей чоловік ніколи досі не казав, що знає німецьку? Скільки разів Соня мала перекладати їхні бесіди слово за словом, тоді як є мова, яку знають вони обидва?

Нарешті Аділь-бей зважився й досить багатослівно пояснив, що його секретарка вранці не прийшла, а йому вкрай необхідно її бачити…

— То ви від'їжджаєте чи ні?

— Так, але ж…

— Гаразд, я поставлю запитання інакше: ви хочете, щоб із завтрашнього дня я знайшов вам іншу секретарку?

— Але я хочу знати, що сталося з моєю! Я — консул, і міжнародні правила… — Аділь-бей завагався, не знаючи, чи варто говорити далі.

Усмішка знову ковзнула по обличчю чиновника, і він обома руками зробив жест, який мав означати безсилля.

— Що ви хочете від мене почути? У вас зникли якісь папери? У вашої секретарки були підстави покинути роботу? І взагалі, моя справа — лише іноземці…

— Тоді я хотів би бачити когось такого, хто зможе мені відповісти!

Співрозмовник підвівся і зник за дверима. Його не було десь із чверть години. Аділь-бей так нервував, що почав навіть гризти нігті, раз у раз мацаючи свій паспорт у кишені.

А що, коли Соня за цей час уже повернулася? Може, він даремно так гарячкує? Службовець у нього за слиною щось спокійно підраховував, стукаючи кісточками рахівниці.

Нарешті з'явився начальник іноземного відділу. Вираз обличчя в нього був, як завжди, непроникний.

— Товариш Рабінович прийме вас за кілька хвилин. Ви не проти?

Він знову вмостився за столом і почав перебирати папери, роблячи де-не-де помітки. Йому принесли нову склянку чаю. Чиновник запропонував чай і Аділь-беєві, але той відмовився. Нарешті чиновник підвівся, якусь мить дивився у вікно, тоді закурив цигарку й мовив:

— Що ж, ходімо?

Чому саме у цю хвилину? Адже йому ніхто не дзвонив, не подавав сигналу? І на годинника чиновник не дивився… Отже, він змушував консула чекати просто так, аби лиш той почекав!

У сусідньому кабінеті самотньо сидів невеличкий єврей в окулярах із залізною оправою на носі. У нього була маленька борідка й брудні нігті.

— Вам буде зручніше говорити по-французькому?

Досі йому нав'язували думку, що в Батумі по-французькому ніхто не розмовляє! Цей день дарував Аділь-беєві відкриття за відкриттям. Однак консул не мав часу над цим замислюватись. Він одразу випалив:

— Я хочу знати, що сталося з моєю секретаркою! Сьогодні вранці вона зникла!

— А чому ви хочете про це знати?

Окуляри надміру збільшували очі, й це надавало їм удавано-наївного виразу.

— Тому що… Вона моя секретарка…

— А мені сказали, нібито ви від'їжджаєте — чи то сьогодні ввечері, чи то завтра.

— Я хотів би…

— А повертатися не збираєтесь?

Аділь-беєві раптом стало страшно; величезні очі уважно стежили за ним.

— Так, я їду назовсім.

— Тоді секретарка вам не потрібна. Якщо тільки ви не хочете взяти її з собою… Але в такому разі нам треба з вами поговорити…

— Запевняю вас... Ідеться зовсім не про те, щоб вивезти її!..

— Отже, все чудово? Більше я нічим не можу бути вам корисним?

їм донесли, сумніву немає! До того ж начальник іноземного відділу весь час стояв у дверях і прислухався до розмови, хоч вони розмовляли по-французькому.

— До речі, на якому судні ви відпливаєте?

— Ще не знаю.

— Сподіваюся, ми ще матимемо приємну нагоду бачити вас у Батумі? Ці жахливо наївні величезні очі! Вони нагадували очі якоїсь тварини.

Рабінович сидів з одного боку, поголений чиновник — із другого. Озирнувшись Аділь-бей побачив, що в кабінеті був і третій чоловік. На мить в Аділь-бея промайнула божевільна думка, що вони оточили його й уже не дадуть йому вийти звідси...

— До побачення, мосьє!

— Щасливої дороги!

Вони дали йому вийти, ніхто його не супроводжував. Отже, всі троє залишилися в кабінеті, щоб поговорити про нього! На сходах Аділь-бей заходився розштовхувати людей, які навіть не протестували. Він ішов усе швидше й швидше, намагаючись скоріше вибратись на вулицю, повернутись додому й переконатися: Соня так і не з'явилась. Вікна навпроти були зачинені. Аділь-бей відчував, як у всьому тілі в нього розливається біль. Такий біль з'являється уві сні, коли марно намагаєшся наздогнати поїзд або спускаєшся по драбині й не можеш дотягтися до щаблів...

Якщо Соня в консульстві й він зараз її побачить, то чи встигнуть вони приготуватися до від'їзду? Так, їхати треба неодмінно! В цій ситуації залишатися в Батумі не можна, особливо після розмови у Рабіновича! Аділь-бей поводився, немов злочинець, хоча й не зробив нічого поганого. Отже, треба приймати рішення. До від'їзду ще є трохи часу, треба його використати.

Аділь-бей знову подався до порту. Чалапаючи по калюжах, він обійшов причали й нарешті, засапавшись, дістався до контори "Стандарду".

— Пан Джон у себе?

— Він обідає, поверхом вище.

Аділь-бей ніколи б і не подумав, що в Джона така розкішна вітальня. Навіть більше — обід подавав слуга в білій куртці і з накрохмаленою манишкою. А сам Джон, закасавши рукави сорочки, сидів із відсутнім поглядом за столом.

Американець простяг гостеві руку.

— То як?

— Соня зникла.

— Ще один прибор, — кинув Джон до слуги.

— Я не голодний і поспішаю.

— Це не має значення.

— Мені конче потрібно дізнатися, що з нею сталось. Вам я можу сказати правду. Цієї ночі вона була в мене. Вранці, йдучи додому, Соня пообіцяла повернутись о дев'ятій. У тій, відомій вам, конторі мене прийняли якось незвичайно. Вони, по суті, глузували з мене, навіть погрожували!

Аділь-бей говорив так швидко, що почав аж задихатись, а Джон тим часом їв собі далі. Потім він із напханим ротом устав, підвів консула до вікна й показав на незабруковане подвір'я за високим муром, поверх якого тяглися три ряди колючого дроту.

— Що це?

На подвір'ї, оточеному кількома кам'яними будівлями, нікого не було. Аділь-бей спочатку нічого не розумів, потім раптом пригадав провідника-горянина.

— То це тут?!

Консул стояв приголомшений, хоч і не настільки, як можна було сподіватися. Справді, причиною його біганини від самого ранку була Соня. Заради неї він гасав цілий день! Однак, цієї хвилини Аділь-бей, дивлячись на те жахливе подвір'я, марно силкувався пригадати її обличчя. Виявляється, він не в змозі відновити його в пам'яті! Лише якісь розпливчасті, невиразні риси… Здавалося, ця російська дівчина була тепер від нього далеко, дуже далеко…

— Невже її могли розстріляти?

— Сьогодні вранці я не чув пострілів. Бачите оту невеличку будівлю ліворуч? Це відбувається там.

У тьмяному світлі все це нагадувало якусь декорацію або знімок у журналі. Аділь-бей пригадав фотокартку, яку сам зробив під час війни:

вирви від снарядів, морок, а на передньому плані — взуті в чоботи ноги вбитого.

— Що ж тепер робити?

— Поки що їжте.

Джон підійшов до столу, взяв із тарілки шматок холодного біфштекса й, жуючи його, підійшов до телефону. Американець назвав незнайомий Аділь-беєві номер і довго розмовляв чистою, доброю російською мовою.

Досі він ніколи не казав, що знає російську! Джон говорив ввічливо, усміхаючись — певно, цікавився здоров'ям свого співрозмовника. Слухаючи відповідь, налив собі віскі. Та помалу він ставав дедалі серйознішим, навіть спохмурнів. Час від часу американець хитав головою, повторюючи:

— Так, так...

Поклавши трубку, Джон став неквапно пити віскі.

— Кому ви телефонували?

— Начальникові "гепеу". Високому начальникові!

— І що він сказав?

— Чому ви не їсте? Він порадив мені не втручатися в цю справу. Я наполягав, просив його сказати правду...

— І що?

— І нічого. На його думку, найкраще, що ви можете зробити, — це сісти сьогодні увечері на судно.

— Отже, вони її таки вбили?

— Не думаю. Я не помітив сьогодні нічого підозрілого на тому подвір'ї.

— Скажіть, Джоне, тільки відверто: я можу щось зробити для неї? Я ладен на все…

Аділь-беєм керували почуття, й американець на кожне його запитання доливав йому віскі.

— Краще випийте!

— Я не можу її залишити! Я скажу вам правду: вона — моя коханка, ось уже кілька місяців…

— Пийте.

Спершись ліктями на стіл і втупившись поглядом у візерунок на скатертині, Джон їв мармелад.

— Це ж буде боягузтво — поїхати без неї! Ви повинні мене зрозуміти! Принаймні я мушу переконатися, що…

Аділь-бей багато разів казав про те саме різними словами. Непомітно для самого себе він почав їсти. Чи слухає його Джон? Аділь-бей усе говорив і говорив — адже у радянській установі він такої можливості не мав. Інколи консул позирав на годинника, але до півночі було ще дуже далеко.

— От якби ви дізналися, до кого я можу звернутися…

Джон закурив сигарету, ще раз наповнив Аділь-беєву склянку й відкинувся на стільці.

Нарешті Аділь-бей спинив свій словесний потік. Джон, глянувши на його спітніле чоло й сповнені благання очі, промовив:

— Вам треба зробити ось що. Повернетесь додому й спакуєте валізи. Потім відішлете їх на судно і подбаєте про митний огляд. Судно відходить опівночі. Близько десятої я вже сидітиму з капітаном у барі, там нас і знайдете. Якщо я тим часом дізнаюся про щось нове, то сповіщу вас.

— Ви сподіваєтеся про щось дізнатись?

— Я ні на що не сподіваюсь. Але зроблю все можливе.

— Але як? До кого ви звернетесь?

— Про це не турбуйтеся. — І Джон простяг йому коробку сигарет.

Крізь туман Аділь-бей побачив вогні бару. Почувши звуки музики, з полегкістю уповільнив ходу, як плавець, що наближається до берега.

Аділь-бей був на межі нервового зриву — він уже аж тремтів од хвилювання й нетерплячки. Він знову почував себе в цьому місті геть самотнім, втратив упевненість. Адже навіть Джон визнав, що йому загрожує небезпека! Мало того, що не повернулася Соня, — ні з сього ні з того зникла й служниця, а вікна будинку навпроти були цілий день зачинені. Все довкола спорожніло й завмерло. Або, наприклад, така дрібниця, як носильник. Шукаючи його, Аділь-бей довго блукав під дощем, але допомогти йому піднести валізи ніхто не погоджувався.

Довелося тягти речі самому. Особливо важко було на сходах. Хтось із сусідів міг би допомогти, але весь будинок наче вимер. Аділь-бей став край тротуару, не знаючи, що робити з валізами далі. Не було ні таксі, ні якоїсь іншої машини. Його оточили порожнечею — його ніби хотіли задушити цією безмежною порожнечею!

Кінець кінцем він знайшов на будівництві неподалік якусь тачку, поскладав на неї речі й сам — блідий як мрець — довго котив її, поки дістався пристані.

Уникнути митного огляду не можна було, але й залишатися в місті до ранку було також ризиковано. Аділь-бей проминув із тачкою бронзового Леніна, потім — будинок профспілок, що в цей час стояв також безлюдний. Аділь-бей спробував пригадати Соню в одному з вікон, де він колись її бачив, але образ дівчини так і не постав у його уяві. Так, треба дуже багато чого обміркувати…

Його відсилали від митника до митника, і ніхто не хотів йому допомогти. Аділь-бей прагнув тільки одного: якнайшвидше опинитися в порту, ближче до судна. Він зовсім не мав бажання знову блукати цими промоклими вулицями, повз будинки з мовчазними тінями та кабінетами, де панують чиновники із загрозливими посмішками…

Нарешті його блуканню та біганині настав край. Аділь-бей входив у світ музики. Біля естради, де розташувалися джазисти, швейцар забрав у нього капелюха й плаща. За столиком сиділо троє: з одного боку — Джон, з другого — капітан, а посередині, спиною до зали, — Нейла!

— Віскі? — спитав Джон і одразу ж додав, щоб уникнути прикрої розмови: — Я не дізнався нічого нового.

Годинник над естрадою показував десяту. Вигляд у Нейли був знервовано-веселий.

— Я чула, ви від'їжджаєте? — спитала вона, обертаючись до Аділь-бея.

— Я ще не знаю.

— Як це?! Адже ваші речі вже на судні! — Вона промовисто подивилася на капітана, потім — на Джона.

Американець підвівся і, рушивши до вбиральні, зробив консулові знак іти за ним.

— Гадаєте, вже нічого не можна зробити? — спитав Аділь-бей, коли вони залишилися самі.

— Нічого!

— А згодом? Завтра, післязавтра?

— Нічого.

— Звідки ви це знаєте?

— Пополудні приїздив фургончик.

— Який фургончик? — Аділь-бей ще нічого не зрозумів, але відчув, що це — щось жахливе.

— Такий собі невеличкий фургон, критий толем, з дірочками для вентиляції…

Консул бачив ту машину в місті двічі чи тричі. Люди, помітивши її, вже знали: незабаром десь знайдеться труп.

— Коли фургончик приїздить до казарми, а потім — на подвір'я... Та заспокойтеся, друже! — Джон співчутливо погладив його по спині.

Аділь-бей зациpенів. Він не плакав, все його тіло тільки пронизував пекельний холод.

— Ви певні, що фургончик приїздив по неї? — Голос у нього був такий, як завжди, але погляд став рішучим.

— Ходімо, а то ті двоє почнуть запитувати, що ми тут робимо.

Повернувшись до столу, Джон став спостерігати за Аділь-беєм, який пристав до жвавої розмови Нейли з капітаном.

— Коли ми відпливаємо?

— Годині о першій. На судно ми маємо повернутись опівночі.

Чекати залишалося не більше години. Джон бачив, як зляканий Аділь-беїв погляд перестрибує з відвідувача на відвідувача. Турецький консул навіть позирав на портьєру, що відділяла частину зали.

— Пийте! Це піде вам на користь.

— Ви так гадаєте?

Нейла стурбовано подивилася на Аділь-бея. Торкнувши ногою під столом капітанове коліно, вона прошепотіла:

— Ви йому вже сказали?

— Ще ні.

Ціла година! Як це нестерпно довго! Якщо розстріляли Соню, чий брат працює у "гепеу", то чому б...

— До речі... — прошепотів трохи збентежено капітан, нахилившись до Аділь-бея. Видно було, що він уже добряче випив; щоки в нього почервоніли.

Аділь-бей завважив, що капітан тримає Нейлу за руку.

— ... Оскільки людина, про яку ви казали, з нами не попливе, а все вже готове... — Капітан оглянувся, щоб переконатися, що сусіди його не чують; Джон ляскав пальцями влад джазовій музиці. —... То я вирішив замість неї взяти мадемуазель... Краще буде, якщо ми підемо на судно зараз. А вона приєднається до нас через півгодини... Офіціанте!

Він хотів заплатити, але Джон зупинив його руку й сказав офіціантові по-російському:

— Це — на мій рахунок.

Дощ перестав. Жінки на порозі чекали, як завжди, як і кожного вечора, але трьом чоловікам навіть не всміхнулись. Джон спирався на плече Аділь-бея. Вони місили багно, яке тут прилипало до підошов ще дужче, ніж на набережній. У повітрі стояв запах нафти.

Митники ще не прийшли — Аділь-бей чув, як про це сказав хтось неподалік. Він дозволив вести себе далі й нарешті опинився із Джоном у капітанській каюті.

— Вам тут спокійніше, га?

Аділь-бей слухняно кивнув головою, сьорбнув пива, якого йому тим часом налили, й почав думати про щось далеке-далеке. Трохи згодом у

коридорі почулися кроки. Двері відчинились, увійшла Нейла. Вона була вся мокра, сукня прилипла до тіла. Якийсь офіцер зачинив за нею двері.

— Ви не хотіли б переодягтися у ванній?

Все це нагадувало кіно, бракувало тільки музичного супроводу та голосу за кадром. Аділь-беєві здавалося, наче він спостерігає цю дію десь збоку. Відчувши на собі важкий Джонів погляд, він вимушено всміхнувся, ніби хотів у чомусь запевнити американця.

Отже, все закінчувалося, хоча й не мало кінця. Правильніше сказати, це мало вигляд поганого кінця. Та ще не все було ясно — адже митників на борту ще не було.

Капітан вийшов із Нейлою до сусідньої каюти. Невдовзі жінка повернулася в самому пеньюарі. Її сховали в шафі серед одягу. Згодом увійшов офіцер.

— Вони вже тут!

Чому він, Аділь-бей, не міг пригадати жодного Сониного виразу обличчя? Аділь-бей бачив її чорну постать, худеньку шию, капелюшок і навіть молочно-білу пляму її обличчя. І — більше нічого. Чому?

До каюти в супроводі суднових офіцерів увійшли троє чоловіків і сіли за стіл. Їм також запропонували пива. На столі лежав стосик паспортів. Тридцять два члени екіпажу вишикувалися вздовж стіни. Немов у казармі, почали перекличку. А гортав паспорти, сидячи за столом, Колін. Він спершу дивився на фотокартку, потім на власника паспорта, що підходив до столу.

— Петерс…

— Тут!

Колін робив усе повільно, вдумливо. Аділь-бей, стоячи в кінці черги, побачив чорну стрічку, зо два пальці завширшки, пришпилену до петлиці його мундира.

— Ван Ромпер!

— Тут!

Колін повертав кожному паспорта.

— Нельсен!

— Тут.

— Аділь Зекі-бей…

Відповідь пролунала не одразу. Колін підвів голову і глянув на одутле обличчя турка, який невідривно дивився на петлицю з чорною стрічкою. Аділь-бей не міг поворухнутися, навіть дихнути.

— Капітан Ковелач!..

— Тут.

Отже, все скінчилося. Аділь-беєві повернули паспорта. Його пальці мало не торкнулися Колінових пальців! Тепер починався митний огляд. Екіпаж з офіцерами залишився, а Колін зі своїми людьми вийшов. За ним рушив і капітан. Моряки посідали, хтось допивав пиво.

— Ну що, старий? — Джон похмуро дивився на Аділь-бея.

— Та що, нічого…

— Ви бачили чорну стрічку?

— Бачив… І очі його бачив.

— На його місці я б вас убив…

Як Джон про все це здогадався? Вікно навпроти, Колін, який щоночі курив біля вікна… Сірий папір, що ним Аділь-бей затуляв вікно… І той росіянин, що раз у раз виглядав на вулицю…

— Мені вже пора йти. На все добре!

— Ви ще надовго залишаєтесь у Батумі?

Джон подивився так, як міг дивитися тільки він — гостро і мляво водночас.

— Та мабуть, назавжди.

— Чому?

Двері були відчинені. У темряві виднілася мокра пристань, вдалині миготіли вогні бару й угадувалося мереживо брудних вулиць. Джон відповів просто:

— Звичка… Прощавайте!

Колін зі своїми людьми спускався по трапу. Під пахвою він тримав портфеля. Проходячи повз Аділь-бея, капітан виразно подивився на консула. Потім почалася нескінченна біганина на палубі, почулися накази, грюкіт кабестану, плюскіт води, що стікала з якірного ланцюга.

Цікаво, чи Колін, повернувшись додому, знову зіпреться на підвіконня й дивитиметься на сліпі вікна навпроти?

Аділь-бей стояв на палубі, тримаючись руками за фальшборт. Усе довкола рухалося. Вогні мінялися місцями. Матроси пробігали повз нього. Час від часу лунав гучномовець, передаючи команди. Пустився дощ чи, може, впав туман. Палуба була мокра, шкіра в Аділь-бея вкрилася вологою. Двигун працював усе гучніше. Зелені вогні змінилися червоними. Перед тим, як набрати повний хід, судно дало три гудки.

Міста вже не було видно. Судно взяло курс на найчорнішу частину неба. Там, удалині, лежали гори Малої Азії.

— Капітан запрошує вас до своєї каюти! — повідомив стюард. Аділь-бей піднявся по сходах і почув знайомий різкий голос:

— Заходьте!

У каюті було дуже світло. Вдягнена в рожеву піжаму Нейла вибухала сміхом, вставляючи до грамофона нову голку. Капітан сидів у розстебнутому кителі. Стюард приніс шампанського.

— Я подумав, що ви не відмовитеся випити з нами по келишку…

Голка опустилася на платівку. Це було те саме танго, яке грали щовечора в барі. Нейла підспівувала, пританцьовувала й блискучими очима поглядала на обох чоловіків. Потім примостилася на бильці капітанового крісла.

Принесли ще шампанського. Нейла багато сміялася, танцювала, обіймала капітана й Аділь-бея; потім примусила консула ще й танцювати. Час від часу Нейла скоса позирала на нього, особливо коли пестила бельгійця. Іноді з-під вирізу піжами в неї виглядали груди, і вона помічала це ніби не відразу.

Судно ритмічно погойдувалось, і Аділь-бей почував себе недобре. Як відновити в пам'яті Сонине обличчя? В його уяві поставала тільки чорна сукня та капелюшок…

А капітан мав щасливий вигляд. Було вже досить пізно, коли він підвівся й сказав:

— Ну, пора лягати!

Він потис вологу Аділь-беєву руку. Нейла з каюти не йшла. З-за причинених дверей долинав їхній сміх.

Почали задраювати ілюмінатори. Аділь-бея нудило; він вийшов на палубу й, перехилившись через борт, почав блювати.

Незважаючи на морок і мжичку, суднові надбудови були молочно-білі, тоді як усе довкола залишалося чорним.

Що скаже йому міністр? Але ж будь-який лікар знайде в його організмі наслідки дії миш'яку! Джон, який добре знає цю країну, теж радив йому виїхати… А крім того, він, Аділь-бей, воював на Дарданеллах, а потім — за Мустафу Кемаля. До того ж Аділь-бей одразу й рішуче поставив на місце отого Панделлі!

З капітанової каюти все ще долинав сміх. Аділь-бей вимкнув у себе світло й машинально поглянув в ілюмінатор — немовби для того, щоб упевнитися, що вікон навпроти вже нема…